Isusovci u povijesti hrvatske lekikografije

Martinović, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:345912

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA

FILOZOFSKI FAKULTET U OSIJEKU
STUDIJ HRVATSKOG JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

Ines Martinović

ISUSOVCI U POVIJESTI HRVATSKE LEKSIKOGRAFIJE

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof.dr.sc. Ljiljana Kolenić

Osijek, 2015.

Sažetak

U radu pozornost je usmjerena na plodan leksikografski rad isusovaca u 17. i 18.stoljeću, kada su postavljeni temelji procesu standardizacije hrvatskoga jezika. U radu se prikazuju rječnici Bartola Kašića, Jakova Mikalje, Jurja Habdelića, Ardelia Della Belle, Franje Sušnika i Andrije Jambrešića te njihov doprinos hrvatskoj leksikografiji i razvoju hrvatskog standardnog jezika. U uvodnom dijelu govori se o osnivaču isusovačkog reda, Ignaciju Loyoli te o misionarskoj djelatnosti Družbe Isusove. Središnji dio rada prikazuje spomenute isusovce leksikografe i pregled njihovih rječnika. Naposljetku rad zaokružuje zaključak u kojem se prikazuje uloga i doprinos isusovačkih leksikografa dopreporodnog razdoblja u procesu standardizacije hrvatskoga jezika.

Ključne riječi

leksikografija, isusovci, Bartol Kašić, Jakov Mikalja, Juraj Habdelić, Ardelio Della Bella, Franjo Sušnik, Andrija Jambrešić, standardizacija

SADRŽAJ

1. Uvod.....4

2. Osnivanje i djelovanje isusovačkog reda.....5

2.1. Ignacije Loyola i katolička obnova.....5

2.2. Misionarska djelatnost i učiteljski poziv Družbe Isusove.....6

2.3. Isusovci u Hrvatskoj.....7

3. Hrvatski književni jezik u 17. stoljeću.....8

4. Bartol Kašić.....10

4.1. *Hrvatsko-talijanski rječnik*.....10

4.2. Kašićev doprinos grafijskom nacrtu hrvatske latinice.....14

4.3. Izbor narječne osnovice i razvijanje svijesti o jedinstvenom književnom jeziku.15

5. Jakov Mikalja.....16

5.1. *Blago jezika slovinskoga*……...17

5.2. O izvorima rječnika……...18

5.3. Leksikografski postupci i izbor leksičke građe……..19

5.4. Mikaljin izbor grafijskih rješenja…….……23

5.5. Izbor narječne osnovice i doprinos procesu hrvatske jezične standardizacije…….26

6. Juraj Habelić…….27

6.1. *Dictionar ili Rechi Szlovenske*……..……...28

6.2.Grafija *Dikcionara* i Habdelićev izbor leksičke građe……..29

6.3. Leksikografska obrada *Dikcionara*.....……...32

6.4. Značaj *Dikcionara* u povijesti hrvatske leksikografije……34

7. Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću…….35

7.1. Književni jezik kajkavske stilizacije……...37

8. Ardelio Della Bella.....38

8.1. *Dizionario italiano, latino, illirico*……...……...38

8.2. Grafija i jezik u *Dizionaru*……..39

8.3. Osobitost Della Bellinog leksikografskog postupka……...41

9. Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić…….…44

9.1. *Lexicon latinum*……...45

9.2. O autorstvu i izvorima rječnika…….…..46

9.3. Grafija i jezik u *Lexiconu*…….....47

9.4. Leksikografska obrada *Lexicona*……49

10. Zaključak……51

11. Literatura……53

1. Uvod

Zadatak je rada prikazati plodan leksikografski rad isusovaca u 17. i 18.stoljeću, kada su postavljeni temelji procesu standardizacije i stvaranja jedinstvenog hrvatskog jezika. Upravo su ova dva stoljeća hrvatske leksikografije važna za razumijevanje napora koji su isusovački leksikografi uložili pišući svoje rječnike te za uvažavanje hrvatskog standardnog jezika koji svoje jasne konvergentne obrise, među ostalim, duguje i tim leksikografskim djelima. Iako se proces normiranja i standardizacije nekoga jezika neizostavno veže uz njegove gramatike, priručnike i pravopis, u ovom radu naglasak je na rječnicima koje su pisali isusovci i koji imaju važnu ulogu u razvoju hrvatskog standardnog jezika.

Prvi dio rada obuhvaća poglavlje o osnivaču isusovačkog reda, Ignaciju Loyoli, osnivanju Družbe Isusove te o njihovom misionarskom radu u obrazovanju, zatim poglavlje o dolasku na naše prostore gdje također osnivaju kolegije i sveučilišta. Središnji dio rada obuhvaća poglavlja o statusu hrvatskog jezika u 17. stoljeću te misionarskom radu isusovaca u Hrvatskoj, koji je u cilju inkulturacije Evanđelja zahtijevao pisanje prvih rječnika i gramatika.

U sljedećim se poglavljima opisuje životni put Bartola Kašića, Jakova Mikalje i Jurja Habdelića te pregled njihovih rječnika, doprinosa hrvatskoj leksikografiji i doprinosa procesu standardizacije hrvatskog jezika. Slijede poglavlja o položaju i odlikama hrvatskog jezika u 18. stoljeću te prikaz života i leksikografskog rada Ardelia Della Belle. Posljednje poglavlje predstavlja Franju Sušnika i Andriju Jambrešića te značaj njihova rječnika u povijesti hrvatske leksikografije. Naposljetku, diplomski rad zaokružuje zaključak u kojemu se analizira cjelokupan rad te navode rezultati koji ističu ulogu i doprinos isusovačkih leksikografa dopreporodnog razdoblja u procesu standardizacije hrvatskoga jezika.

2. Osnivanje i djelovanje isusovačkog reda

2.1. Ignacije Loyola i katolička obnova

Prva polovica 16.stoljeća obilježena je vjerskim previranjima uzrokovanim reformacijom koja sustavno zahvaća Europu, novim idejama i shvaćanjima čovjeka i svijeta. Pokret reformacije Martina Luthera imao je dalekosežne posljedice. Nauk koji je izlagao Luther podijelio je mišljenja i svi su bili pozvani odabrati stranu. To je rezultiralo raspadom jedinstva Zapadne Crkve, a Augsburškim ugovorom Njemačko se carstvo dijeli na protestantske i katoličke države. Od Rima se odjeljuju i Prusija, Skandinavija i Baltičke zemlje u kojima prevladavaju luterani, a u Nizozemskoj kalvini. Uzdrmana Rimska Crkva poziva na opći crkveni sabor u Tridentu (1545.- 1563.), gdje su sva protestantska učenja proglašena heretičnim te se donose odluke za obnovu *koja nije bila vidljiva samo u misionarskim inicijativama vezanim za teritorije pod reformacijom, već je i drugdje potražila duše za osvajanje. U nekim slučajevima je to značio svijet izvan Europe* (Povijest 9., 2008: 67). No katolička reforma započela je puno prije krize uzrokovane pokretima reformacije.

Već u 13.stoljeću potreba za obnovom monaškog života bila je očigledna zbog redovničkog svećenstva koje nije bilo uzor moralna života. Pomanjkanje monaške stege na materijalnom i duhovnom planu pokušalo se obnoviti uspostavom stroge klauzure, samostanske hijerarhije i rasporeda obveza (Guillermou, 1992: 24). U vremenu bura i kriza, pobuna, obrana vjere i uzdizanja svjetovnog čovjeka, Ignacije Loyola 27. rujna 1540. osniva Družbu Isusovu, koja će postati jedno od najvažnijih sredstava Katoličke Crkve u provođenju obnove i suzbijanju pogubnih reformacijskih strujanja.

Zahtjevi katoličke obnove tražili su prilagodljivost, sposobnost pronalaska rješenja u obnovi dotadanjeg samostanskog života te pristupačnost svim društvenim slojevima. *Vjeru je trebalo učvršćivati, braniti i širiti* (Loyola, 1990:XIV). Isusovci su tu bili iznimno uspješni s obzirom da su bili veoma obrazovani, posvećeni misionarskom radu te oblikovani duhovnošću snažne povezanosti s Bogom. Struktura i život Reda bila je posve drugačija od dotadašnjeg oblika redovničkog života. Njihov ideal služenja zahtijevao je pokretljivost i prilagodljivost različitim krajevima, mjestima i kulturama te pronalazak specifičnih načina djelovanja s obzirom na mjesto i uvjete u kojima bi se našli (Korade, 1993: 5). Kako je osnovni poziv Reda prije svega potpuna podložnost papi i raspoloživost za misije pod geslom

Ad maiorem Dei gloriam[1] , oni ostvaruju iznimne plodove *poštivajući sposobnosti i sklonosti pojedinih članova prema određenim poslovima i strukama* (Korade, 1993:5, 6).

2.2. Misionarska djelatnost i učiteljski poziv Družbe Isusove

S obzirom na misionarsku djelatnost, isusovci se prihvaćaju različitih poslova razilazeći se po zapadnoeuropskim gradovima, ali i na drugim kontinentima šireći katoličku vjeru i poučavajući svojim primjerom. U vjerskom podučavanju i prosvjećivanju puka služe se i Ignacijevim duhovnim vježbama, dajući ih svima koji žele napredovati u krepostima i živjeti po Božjoj volji. Posebno su brojne bile pučke misije u „žarišna" područja zahvaćena protestantizmom, ali i u područja pod Turskom vlašću. Nepismenost i neznanje karakterizirali su većinu ljudi onoga vremena i s time su se isusovci svakodnevno susretali odlazeći u misije. Upravo u neznanju i razumijevanju „prave vjere" spoznali su opasnost i prepreku napretku katoličke obnove.

Uvidjevši da na mladima svijet ostaje, isusovci su se posebno angažirali u odgoju mladeži i nepismenoga svijeta prije svega osnivanjem isusovačkih kolegija i zavoda u tadašnjim europskim centrima, gdje su naukom utirali postojani put katoličke obnove. Prvo osnivaju zavode za svoje novake, a zatim primaju i one koji se ne spremaju za svećenike. Prvi kolegij otvaraju 1548. u Messini, a nakon toga 1551. u Rimu Rimski kolegij (Guillermou, 1992: 33). Preuzimajući poučavanje mladeži, isusovci su bitno utjecali na razvoj kulturnog života onoga mjesta gdje su radili. Zato su mnoge gradske uprave tražile osnivanje kolegija i dolazak misionara. Družba je bila velikodušna prema tim zahtjevima i spremno se odazivala šaljući misionare gdje su potrebni. Tako su isusovci širili svoju apostolsku djelatnost otvaranjem kolegija, koji su vrlo brzo postali popularni.

O popularnosti isusovačkih škola svjedoči i to da su ih pohađali mnogi ugledni intelektualci 17. i 18.st., kao René Descartes, Voltaire, Honoré de Balzac, Galileo Galilei, Ruđer Bošković i dr. Slijedeći duh Evanđelja isusovci su se pridržavali pravila o besplatnom školovanju. Čak ni profesori nisu uzimali plaću za svoj mukotrpan rad, a budžete tih zavoda osiguravale su zaklade i ostavštine (Guillermou, 1992:70). Provodili su obrazovanje utemeljeno na kombiniranju kršćanskih stajališta i izučavanja klasične kulture, smatrajući da intelektualni napor treba biti u službi kršćanskog odgoja. S vremenom prosvjetna djelatnost

[1] Lat.Prev: „Na veću slavu Božju". Načelo Reda osmislio je Ignacije Loyolski.

postaje bitna značajka Reda, a njihovi brojni kolegiji, gotovo „strateški“ postavljeni diljem Europe, podupiru i učvršćuju uspjeh katoličke obnove. Isusovci su pokazivali i veliko zanimanje i skrb za slavenski svijet i jezike te su i na naše područje slali svoje misionare koji su, osim opismenjivanja puka i podučavanja vjerskim istinama, doprinijeli razvoju kulturnog života i ostvarili bitne korake u razvoju hrvatskog standardnog jezika.

2.3.Isusovci u Hrvatskoj

Dobar glas o isusovačkim kolegijima dopro je i u Hrvatsku. Još za života Ignacija Loyole Dubrovačka Republika izražava svoje želje za osnutkom kolegija tražeći od Ignacija da pošalje svog suradnika oca Nikolu Bobadillu, koji dolazi 1559.godine. Isusovci su suosjećali s hrvatskim zemljama pod turskim jarmom, jer u 16.stoljeću hrvatski je narod živio bijedno. Školstva nije bilo, izuzev gimnazije u Lepoglavi, a nepismenost i neznanje, zablude i praznovjerja prijetili su gubitku vjere i nacionalnog identiteta. Stoga isusovci u te krajeve šalju misionare koji su propovijedali, katehizirali, davali duhovne vježbe, djelovali kao pučki misionari obilazeći gradove i sela pod Turcima te otvarali gimnazije i sjemeništa. S obzirom na manjak novčane potpore grada isusovačka postaja u Dubrovniku nije dugo trajala. Ipak su isusovci i dalje povremeno boravili u Dubrovniku, a tijekom 17.stoljeća osnivaju kolegije i sveučilišta u Zagrebu, Rijeci, Varaždinu, Osijeku i Požegi te misijsku postaju u Splitu 1772. godine. Isusovci, dakle, preuzimaju važnu ulogu u prosvjetnom djelovanju te se velik dio hrvatskih mladića iz svih staleža školovao u njihovim kolegijima.

Poseban je značaj isusovaca u razvoju hrvatske leksikografije. Naglasak u evangelizaciji ponajviše je bio na komunikaciji i zato je za misionare bilo nužno naučiti jezik naroda među kojem su djelovali. To je bio glavni poticaj za pisanje rječnika i gramatika, kojima su utjecali na normiranje hrvatskog književnog jezika.

I u znanosti su isusovci ostavili značajan trag, jer su mnogi hrvatski isusovci bili istaknuti znanstvenici. Najpoznatiji su: Ruđer Bošković, Stjepan Glavač, Markantun de Dominis, Ferdinand Konšćak i dr. *Tako je taj rad u kulturi i znanosti bio oblik apostolskog djelovanja* (Guillermou, 1992:178).

3. Hrvatski književni jezik u 17.stoljeću

17.stoljeće ponudilo je temeljna djela po kojima se jedan nacionalni jezik i nacionalna kultura prepoznaju kao posebni i samosvojni (Gabrić-Bagarić, 2010:151). Društveno-kulturne okolnosti 17.stoljeća označavaju razdoblje snažne protureformacije, kao reakcija na protestantsku reformaciju. Hrvatska je književnost zahvaćena umjetničkim strujanjima europskog baroka, koji je u Hrvatskoj direktno vezan uz protureformaciju. Barok se u hrvatskoj književnosti razvija u više književnih regionalnih krugova, uz vjerske redove isusovaca, franjevaca i pavlina: dalmatinsko- dubrovački (Ivan Gundulić, Junije Palmotić, Ivan Bunić Vučić, Ignjat Đurđević, Vladislav Menčetić, itd.), kajkavski književni krug (Juraj Habdelić), slavonski (Antun Kanižlić) i ozaljski književni krug za kojeg je karakteristična koncepcija jezika koji objedinjuje sva tri narječja (Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, Ana Katarina Zrinski i Ivan Belostenec, središnja leksikografska figura). To je kajkavski jezik pomiješan sa čakavskim i štokavskim i ikavsko- ekavskim elementima.

Plodonosnim leksikografskim i jezikoslovnim uspjesima u 17.stoljeću doprinijelo je, prije svega, rješenje pitanja oko organske osnovice na kojoj će se početi izgrađivati moderni hrvatski jezični standard. Očitovala se potreba za tipom književnog jezika koji može naddijalektno funkcionirati, a odlike takvog jezika su: opća razumljivost, maksimalna proširenost i utemeljenost na najraširenijem narječju (Gabrić- Bagarić, 2010:149). Svojevrsno natjecanje između čakavštine, kajkavštine i štokavštine razriješeno je u korist štokavskog narječja kao najšire dijalektne osnovice, koja je ostala i do danas mjerodavna. Isusovci, koji su u duhu katoličke obnove angažirani u odgojno-prosvjetnom radu i zaduženi za misije u hrvatskim krajevima pod Turcima, igraju važnu ulogu u početcima i zalaganju za normiranje hrvatskog književnog jezika.

Povjesničar Stjepan Krasić ističe kako je od 14.stoljeća u Europi vladalo uvjerenje da Slaveni govore istim jezikom te da se taj jezik, od naroda do naroda samo dijalektno razlikuje (vidi:http://www.matica.hr/vijenac/433/Hrvatski%20jezik%20normiran%20je%20u%2017.%20stolje%C4%87u%20/). Tražeći najopćenitiji jezik na kojemu bi se tiskale crkvene knjige za slavenske narode, isusovci na temelju svojevrsne ankete i istraživanja odabiru hrvatski jezik kao najljepši i najrašireniji u svim krajevima pod Turcima. Vrhovni poglavar isusovačkog reda Claudio Aquiaviva 1599.g. na Rimskom kolegiju osniva katedru za ilirski

jezik. Tako se hrvatski jezik počinje znanstveno proučavati i time su stvoreni prvi uvjeti za normiranje hrvatskog jezika.

Dalibor Brozović ističe kako kodifikacijska norma nije uvjet standardnosti nekoga jezika (Brozović, 2008:81) te ono što predstavlja razvoj standardne novoštokavštine jest uobličavanje dijalektne osnove, koja standardnom jeziku daju sirovinsku građu, i nadgradnja s pismom, grafijom, intelektualnim rječnikom, terminologijama, višom sintaksom i frazeologijom, uzusnim i drugim normama za sve to (Brozović, 2006:283). U tom smjeru u 17.stoljeću kretali su se jezikoslovni, gramatičarski i leksikografski pokušaji u nastojanju oko jedinstvenog hrvatskog jezika. Prema Brozoviću u povijesti hrvatskog književnog i standardnog jezika možemo razlikovati predstandardno i standardno razdoblje. On smješta 16. i 17. stoljeće u predstandardno razdoblje, dok polovicu 18.stoljeća smatra graničnom točkom kada se novoštokavski hrvatski pismeni jezik (ikavski i ijekavski) počinje standardizirati (Brozović, 2008:33, 88). Moguš potvrđuje početak 17.stoljeća te gramatičarski i leksikografski rad Bartola Kašića kao „ kamen temeljac“ hrvatskoj gramatičarskoj literaturi, za čime će posezati mnogi drugi hrvatski gramatičari i leksikografi (Moguš, 1993:80).

S obzirom da nije bilo školskih priručnika koji bi poslužili studentima Akademije ilirskog jezika, osim petojezičnog rječnika Fausta Vrančića tiskanog 1595. u Veneciji, zadaća sastavljanja gramatike dodijeljena je mladom studentu Bartolu Kašiću. Gramatika je tiskana 1604. godine pod nazivom *Institutionum linguae illyricae libri duo*, a narječna osnovica bila je štokavska, iako je Kašić unosio elemente i čakavskog narječja. U procesu standardizacije bitne su značajke normiranost i rasprostranjenosti među govornicima, a upravo je toga bio svjestan i Kašić pri odabiru štokavskog narječja za svoj književni izričaj.

Normiranju hrvatskog jezika pridonose i rječnici. Kroz leksik i frazeologiju tih rječnika može se razabrati koji tip hrvatskog književnog jezika zagovaraju njihovi autori (Kolenić, 1998:10). Dakle, osim gramatika, bili su potrebni i višejezični rječnici, koji su također pridonosili u normiranju hrvatskog jezika, a poticaji u tom pravcu u 17.stoljeću bili su rječnik isusovaca Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga* (1649.- 1651.) i Jurja Habdelića *Dikcionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane* (1670.). Unatoč specifičnim političkim prilikama i rascijepljenosti Hrvatske između nekoliko suverenih država (Austrija, Mletačka Republika i Otomansko Carstvo), postoji svijest svih hrvatskih krajeva o pripadnosti jednom jeziku i o potrebi stvaranja jedinstvenog književnog jezika. Tako se za hrvatski jezik

susreću nazivi *slovinski, dalmatinski, bosanski, ilirski* i dr., jer nije bilo jedinstvene države i ta pokrajinska imena odgovaraju političkoj i pokrajinskoj podijeljenosti.

Književnojezični razvoj u 17.stoljeću u kojem se jasno ocrtalo prvenstvo štokavštine u ulozi hrvatskog književnog jezika bio je prijeloman u procesu normiranja Hrvatskog jezika, koje se nastavilo u još većem zamahu u 18.stoljeću. U hrvatskom jezičnom standardu 17.stoljeća postupno se napuštaju glagoljica i bosančica i usvaja se latinica kao opće pismo, dolazi do rješavanja pitanja grafijske ujednačenosti, pišu se jezični priručnici, gramatike i rječnici (Putanec, 1999: 129-132). To sve potvrđuje 17.stoljeće kao iznimno dinamično, kreativno i plodno jezikoslovno i leksikografsko razdoblje.

4. Bartol Kašić

Naš istaknuti jezikoslovac, leksikograf i isusovac Bartol Kašić rođen je 15. kolovoza 1575. na otoku Pagu. Ostavši rano bez oca, brigu za njega i mlađeg mu brata preuzeo je ujak Luka Bogdančić, koji je bio svećenik. Bartol se školovao u gradskoj latinskoj školi u Pagu i u Zadru, a potom u Ilirskom kolegiju. 1595. godine ulazi u isusovački novicijat, a 1599.godine u Rimskom se kolegiju osniva Akademija ilirskog jezika te mladi i sposobni Kašić postaje profesorom hrvatskog jezika. Ujedno mu je General Družbe zadao zadatak da za potrebe Akademije napiše gramatiku hrvatskog jezika. 1604.godine Kašić izdaje svoju gramatiku pod nazivom *Institutiones Linguae Illyricae,* a nakon ređenja 1606. povjeravaju mu dužnost ispovjednika za hrvatske hodočasnike u bazilici Sv.Petra u Rimu. Od 1609. do 1612. u Dubrovniku obavlja pastoralnu i svećeničku službu, a potom 1612./1613. u misijskom pohodu prerušen u trgovca posjećuje zapuštene katoličke zajednice u istočnoj Slavoniji, Bosni i Srbiji. U Dubrovniku opet boravi od 1620. do 1633.godine, a osim pastoralne službe bavio se prevođenjem pučkih pobožnih knjiga na hrvatski jezik i objavio je niz djela vjersko-poučnog sadržaja i namjene (o životu Isusovu i Marijinu, o životu svetoga Ignacija i Franje Ksaverskog i dr), hagiografski zbornik *Perivoj od djevstva* (1625. i 1628.), duhovnu tragediju *Sveta Venefrida*, a preveo je i cijelu Bibliju koja je ostala u rukopisu sve do 1999. Najizdavanije Kašićevo djelo je *Ritual rimski* (1640.), koji je sve do 19.stoljeća bio u uporabi u svim hrvatskim biskupijama kao službena liturgijska knjiga.

4.1. Hrvatsko- talijanski rječnik

Kašić je leksikografsko djelovanje započeo samostalno, jer je već 14. kolovoza 1595. donio sa sobom u novicijat u Rimu »*un libretto di frasi*«, ili *Konverzacijski priručnik*. Po sadržaju to su pozdravi, svakodnevni razgovori, pitanja i odgovori (Horvat, 1999:86). No ponajviše se istaknuo svojim jezikoslovnim radom objavivši prvu hrvatsku gramatiku *Institutiones Linguae Illyrice*, koja je do sada bila mnogo proučavana.

U procesu standardizacije i normiranja nekoga jezika gramatika danoga jezika igra iznimnu ulogu, jer bez točno propisanih pravila i jezičnih zakonitosti nema ni razvoja stabilnog jezičnog sustava. Osim gramatike kojom je kodificirao hrvatski jezik, bogatim književnim djelovanjem, naročito prijevodom Biblije i *Ritualom rimskim*, utjecaj na razvoj hrvatskog književnog jezika učinio je Kašić i svojim rječnikom, u kojem je među prvima započeo sistematski abecedni popis hrvatskih riječi. Iako je njegova gramatika uvijek zauzimala najistaknutije mjesto u jezikoslovnim proučavanjima, a rječnik je ostao u rukopisu i zaboravljen, početkom 90.-ih godina 20.st. Vladimir Horvat pokazao je iznimnu ulogu Kašićeva rječnika objavivši prvotisak (Kašić, 1990).

Proučavajući Kašićev opus Horvat je uočio da jedino nedostaje rječnik te vodeći se tragom Kašićeva pisma tajniku Propagande[2] Franji Ingoliju iz 1634. u kojem Kašić moli da mu osiguraju prepisivača za naručeni prijevod *Rituala* te da se tiska i rječnik, Horvat zaključuje kako je i rječnik dio svestranog Kašićeva opusa. Izgleda kako je Propaganda previdjela važnost rječnika za potrebe studenata Ilirske akademije te prednost dala samo *Ritualu* (Horvat, 1999:95). To je pridonijelo zaboravu rječnika, kojeg je Kašić upotpunjavao gotovo do kraja života i kojeg je Horvat otkrio u knjižnici Franjevačkog samostanu u Dubrovniku pod signaturom rkp.194 i naziva *Dizionario illirico-dalmatino italiano- Slovoslovje dalmatinsko italijansko.* Rječnik je uvezan s još tri rukopisna rječnika pod zajedničkim naslovom *Razlika skladanja slovinska- Rukovet Paerva- Collegii Ragusini S.J.,* a Horvat pretpostavlja da se Kašićev rječnik mnogo upotrebljavao pa je sačuvan u jako oštećenu rukopisu, bez korica i naslovnice, bez naslova i autora. Ostao je i bez prve stranice te počinje slovom b.

[2] Kongregacija zadužena za misijsko djelovanje, poznatija pod starim imenom: Sveta kongregacija za širenje vjere. Osnovao ju je 1622. godine papa Grgur XV. bulom *Inscrutabili Divinae*. Suvremeni pojam *propaganda* dolazi od imena kongregacije i njezine misije.

Tekstološku analizu tog anonimnog rječnika obavio je Valentin Putanec, a kao uzor ističe rječnik Fausta Vrančića koji se ogleda u tom anonimnom rukopisnom rječniku. Tu poveznicu između Vrančića i Kašića navodi i Horvat kada piše kako je Vrančić kao udovac dospio u Rim nakon što je u Veneciji 1595. tiskao svoj rječnik i želio ući u isusovački novicijat. Upravo u tom razdoblju u novicijatu je bio i Bartol Kašić te je vjerojatno da su se Vrančić i Kašić upoznali te da je Kašić imao u rukama Vrančićev rječnik kao temelj na kojem će graditi svoj rječnik (Horvat, 1999:97). Leksičku analizu Kašićeva *Hrvatsko-talijanskog rječnika* provela je Darija Gabrić- Bagarić u kojoj potvrđuje podudaranje Kašićeva *Rječnika* i Vrančićeva *Dikcionara* ističući kako je Kašić preuzeo oko 3120 riječi od Vrančića (Kašić, 1990:443).

Kašićev rječnik iznimno je važan za povijest hrvatskog jezika, jer je prvi u nizu cjelovitih hrvatskih rječnika s hrvatskom natuknicom, iako je dugo ostao u rukopisu i nepoznat. S obzirom na izbor leksičke građe, zaključuje se da je Kašić nedvojbeno prepisivao riječi iz hrvatskog stupca Vrančićeva *Dikcionara* te ih abecedno poredao i potom dodao talijanske ekvivalente (Horvat, 1999:97). Kašić je također i izostavio neke riječi iz Vrančića i dodao svoje inovacije. Upravo slijedeći Vrančića i njegov izbor leksika, Kašić donosi mnogo leksema vezanih uz život na selu, koji su i najbrojniji. Mogli bi se podijeliti u nekoliko skupina:

a) poljoprivredne kulture (*blitva,bob, dinja, grah, krušva, lan, leća, loza, lučac, mrkva, maslina, mekinje, mohunja, murva ,orih,, oskorušva, proso, pšenica, ripa, ruža, salata, seno, smokva, sočiv, sparoga, tikva, jabuka, jagoda, javor, žito, zelje, zob, limun, lišnjak, luk česni, milja, brist, črvotočina, česvina, dub, ljubica, ljulj, haptovina, bazg, kadulja, lisa, loćika, loza, luč, mak, omela, pečurka, pelin, rusula, ruta, ruža, topol, ugor, žegavica, žilj, žuk, jasen, joha*),

b) uz njih vezani pojmovi (*dračа,cipati, grabljati, grablje, grabljenje, greda, glas, gredica, griblja, gribljati, kopati, kopišće,, motika, oranje, orati, paša, plug, polje, poponiti se, saditi, sijati, sime, vijati, žeti, žetva, ječmen jarac, jematva, livada, plasa, plot, sito, rešeto, lopata, sikira, pila, seljak, selo, popona,težati, težanje, tesla, ville, vinograd*),

c) stoka (*govedo, guska, kljusac, kobila, konj, kokoš, kokot, koza, kozle, kozlić, krava, mazga, ovca, osal, parip, pazduh, peteh, pras, prasac, praščić, prasica, prusac, svinja, tele, tovar, tol, ždribac, živina, živinče, janjac, jarac, junica*),

d) stočarska zanimanja (*pastir, prašćar, tovarnik, bravar*),

e) sa stočarstvom povezani pojmovi (*obor, oglav, ostroga, krma, pohve, toviti, žvalo, obvala, sedlo, stado, hambar, pojata, mlat, bič, nozdrva, kopito, lov, lovac, loj, škopljenje, uzdenica*).

Osim leksema koji označavaju stoku, Kašić je uveo i izvjestan broj leksema za ostale životinjske vrste: *buha, čaplja, črčak, črv, čvrlj, grlica, glist, gušterica, komar, kopir, kravosac, labut, lav, lisica, mačka, medvid, miš, mrav, muha, muna, pas, pauk, pčela, pirčac, plepelica, puh, pundur, kvočka, rebac, ris, skakavica, sokol, sova, spuž, straka, valjuhača, vrana, vuk, žaba, žaba skornjača, ždral, žižak, jareb, jastreb, jelin, jej, zmija, pav, pijavica, glavoč, ze*c. To su uglavnom riječi koje upućuju na svakodnevicu i okruženje u kojem je Kašić boravio i s čime je dolazio u susret.

Pored leksičke građe iz područja seoske svakodnevice, u rječniku nalazimo i dosta riječi kojima se odražava gradska sredina (*dijak, glumac, gostinica, građanin, guslar, krčma, libar, likar, nauk, općina, pinezi, pisar, polača, poruk, satnik, stačun, stražac, sudac, tabak, trg, turam, učenik, ulica, vićnik, župan, pivnica, postolar, konoba, ključar, knez*), a od crkvene hijerarhije unosi nešto više riječi nego Vrančić (*biskup,biskupija, biskupski, bogoslovac, fratar, opat, opatica, pop*). Horvat navodi popis od 54 riječi sakralnog i liturgijskog značenja koje je Kašić naknadno dodao u svoj rječnik, a tih leksema nema u Vrančića i nisu ni na koji način proizašli iz njegova fonda: *bezakonje, bogoslovac, eretik, eretičaski, izkargni, izkuscenye, izpoviditi, izpovist, izpovidnik, Ivan, kristyanin, kristyanski, marziti, nacel, nariecatise, naschiesarce, naucenye, naudit, obitanye, obsesti, odgovaranye, odmechiatise, odnimatise, odpuscchian, osquargnen, osudyuyem, oxivgliuyem, plot, poganski, pogardyen, prikarstitise,prikleknuti, prikrixitise, propoviditi, protumaciti, razsarditise, sabranye, sardienye, savit, spasenye, Spasitegl, spasiti, spasonosni, stumacen, svarscen, scteta, tumacen, tvardostanno, ucitegl, vikovgni, vlastiti, Yudeyski, zakunem-se, zapoviditi, zapovidyeni* (Kašić, 1999:XX).

Velik broj leksema na popisu oznaka pojmova iz svakodnevnog života i na području civilizacijskog leksika je sasvim razumljiv ako se u obzir uzme nakana s kojom je Kašić pisao rječnik te načelo ostvarivosti komunikacije s narodom gdje se ide u misije. Dakle, svakodnevni život i sredina u kojoj se nalazi bili su ključni za Kašićev izbor leksika. Od tog korpusa pojmova iz svakodnevnog života osobito se ističu konkretno leksemi vezani uz kuću,

kuhanje i objed (*bjelj , britva, maslo, postelja, ručak, brašno, mast, stol, ručati , čaša, meča, sag, kvasina, črip, mesti, sud, krtil , cidilo, metla, sić, papar, dimnjak, midenica ,sir, prćija, diža, mirila, slanina, peć, kaša, mliko, sok, pečenje, hrana, ocat, sol, vidro, guliti, peći solnica, ulje, guba, ormar, vino, svićnjak, kolipka, ognjište, vrč, stura, koš, muka ,varen žlica, kotal, pečenje, variti, žmul, kruh, pehar, užina, žomalce, kuća, peharni stol, tisto juha, lonac, piće, žalo, zarebarnik, zipka, lopiža, pivo, jizbina, vodnica, tučak, skorup, smok, slast*).

Kao rođeni Pažanin te onaj koji je većinu svog života proveo uz more, Kašić u svom rječniku očekivano donosi i nešto leksema vezanih za život uz more: *brod, lađa, brodarina, broditi se, oslić, bura, cipal, galija, greben , krma, dupin, sidro, sipa , more, mornar, morski, timun, val, veslo, vihar, viharljiv, jidriti, jidro, mriža, otok, ovrat, piskivo, plavčica, ribar, riba, sardun, sidro, jugo.*

Zanimljiv je podatak da neke hrvatske riječi u rječniku nemaju svoje talijanske paralele. Gabrić- Bagarić ističe kako je Kašić slijedeći Vrančićeve talijanske paralele težio preciznom značenju pojedinih riječi, stoga prihvaća neke hrvatske riječi iz Vrančića bez talijanske paralele, a neke koje je sam skovao također je ostavio bez talijanskog prijevoda Kašić, 1999:444). Isto tako, neke prekrižene riječi iz talijanskog stupca ukazuju na Kašićevo eventualno nezadovoljstvo talijanskim prijevodom i njegovo zalaganje oko detalja u rječniku. U pregledu tiskana Kašićeva *Hrvatsko-talijanskog* rječnika (1999.) slj su riječi iz hrvatskog stupca koje nemaju svoje talijanske prijevode: *blyu, boyim, boly, bostise, çriqvina, diak, kopito, kostka, kravosaç, meciti, momak, obustaviti, obvexuyem, ocituyem, odapranye, ostavglienye, ribnik, slipiti, sluh, tomaciti, vlastelin, vlastiti, znamen, uhabiti.*

4.2. Kašićev doprinos grafijskom nacrtu hrvatske latinice

Svojim jezikoslovnim i književnim radom Kašić je uvelike pridonio, i u pravom smislu potaknuo proces standardizacije hrvatskog jezika. Prije svega svojom gramatikom, prijevodom Svetoga pisma i *Rituala* te svojim rječnikom. Unoseći grafijske inovacije Kašić postavlja temelje za početak normiranja hrvatskog jezika.

S obzirom na to da u Kašićevo doba nije postojala utvrđena ortografija hrvatskog jezika i uočivši potrebu za oblikovanjem stabilnog sustava označivanja fonema određenim

grafemima, Kašić je taj problem sistematski obradio na početku gramatike, a praktično već u rječniku. Za označavanje hrvatskih glasova odabrao je latinično pismo. Grafijom koju je pojednostavio, uglavnom izostavljajući reduplikacije vokala za označavanje duljine sloga i reduplikacije konsonanata za označavanje kratkoće prethodnog vokala, Kašić je želio ustanoviti grafijski nacrt koji omogućuje jasan i jednoznačan izgovor, odnosno ukloniti iz hrvatske latinice sve grafijsko-pravopisne nedosljednosti i dvosmislenosti.

fonem	**grafem**	**fonem**	**grafem**
/a/	a	**/l/**	l, ll
/b/	b, bb	**/lj/**	gl, gli,ly
/c/	ç, c, z	**/m/**	m
/č/	c, cc	**/n/**	n, nn
/ć/	cch, cchi, ch, chi, ty	**/nj/**	gn, ny
/d/	d, dd	**/o/**	o
/đ/	dy, y	**/p/**	p, pp
/e/	e, ae	**/r/**	r, ar, er
/f/	f	**/s/**	s, ss, z
/g/	g, gh(ghn)	**/š/**	sc, s, ss
/i/	i, ij	**/t/**	t, tt
/j/	y, i(ea, eu, ia, ie, iu, oi)	**/u/**	u
/k/	k, ch, c, cc	**/v/**	v, u, f
/z/	z, zz	**/ž/**	x

Tablica 1. Grafijska rješenja koja Kašić primjenjuje u svojoj gramatici i rječniku

Da je Kašić u svom rječniku upotrijebio takav tip slovopisa svjedoče brojni primjeri: u riječima *çelivati* i *ozat* fonem /c/ piše na tri načina- *c, ç, z;* fonem /č/ piše kao *c* i dvoslovom *cc*, npr. *cas, occevi;* fonem */ć/* bilježi na više načina, kao *cch, cchi, ch, chi, ty*, npr. *braticch, bdecchi, dragotya*; fonem / đ/ također bilježi na dva načina, kao *dy* i *y*, npr. *gradyanin, royen*; fonem /g/ piše dvojako, kao *g* i *gh (ghn)* što potvrđuju riječi *dvighnuti,poghinuti* idr.; u riječima *mij* i *pijsatti* za fonem /i/ predlaže grafeme *i* i *ij*; za fonem /j/ predlaže nekoliko rješenja: *y, i (ea, eu, ia, ie, iu, oi)*, npr. *blaguyem, griati, broiti, gliexagn, measc*; fonem /k/ bilježi *k, c* te dvoslovima *cc,ch*, npr. *kadulja, zaccopatti, harvatschki*; za fonem /lj/ također predlaže nekoliko grafemskih rješenja: *gl, gli, ly*, npr. *boglie, cigl, dopelyati* i *gliuskotina*; fonem /nj/ bilježi na dva načina, kao *gn* i *ny* , a primjeri su: *cignen* i *chiutyenye*; fonem /r/ bilježi na tri načina*: r (kora), ar (marcina), er (tverd)*; fonem /s/ piše na tri načina: dvoslovom *ss* (*kolessa*), slovom *z* (*izkra*) i slovom *s* (*slava*);za fonem /š/ također

predlaže tri rješenja:*s* (*sabka*), dvoslove *sc* (*bivsci) i ss* (*pussem*); fonem /z/ bilježi slovom *z* (*koza*) i dupliciranim oblikom *zz* (*lozza*); fonem /ž/ bilježi slovom *x, npr. biexim, brixan* , a za konsonantsku skupinu *kv* predlaže latinski dvoslov *qu*, npr. *quasina, tiq*ua.

Iako je Kašić nastojao izbjeći dvoznačnost grafemskih rješenja za pojedine foneme, ipak je neke bilježio s udvojenim grafemom: za fonem /b/ nalazimo potvrde kao *b* (*kobila*) i kao *bb* (*zlobba*); fonem /d/ kojeg je bilježio kao *d (did)* i kao *dd (staddo),* fonem /l /također bilježi udvojeno u pojedinim leksemima, npr. *dillati, nosillo*; fonem /n/ također bilježi udvajajući, npr. *tvardostanno, tminna*; fonem /p/ bilježi kao *pp* samo u riječi *zppone,* a fonem /t/ u dosta primjera bilježi kao *tt* (*lagatti, pitti, xitto*). Dakle, može se uočiti kako je Kašić pokušao pojednostaviti grafiju i dobrim dijelom je pokušao izostaviti reduplikacije grafema za konsonante, koje je Vrančić upotrebljavao za označavanje kratkoće sloga (Horvat, 1999:99). U tom pokušaju Kašić je ostao nedosljedan, što svjedoče brojni primjeri udvojenih grafema većinom u sredini riječi kako bi označio kratkoću sloga. Osim naglasaka (troakcenatski sustav) koje bilježi u riječima (npr. *bàscchina,brús, brîxan*), Kašić je dodao i gramatičku obradu riječi: imenicama genitiv i rod, pridjevima tri roda, a glagolima specifikaciju oblika. Imenice ženskog roda Kašić je bilježio tako što im je po uzoru na latinski jezik u genitivu jednine dodavao nastavak *ae*.

4.3. Izbor narječne osnovice i razvijanje svijesti o jedinstvenom književnom jeziku

Što se tiče izbora narječne osnovice, Kašić kao rođeni Pažanin bio je čakavac (ikavsko-ekavski govornik), ali u svoj rječnik dodaje primjere iz štokavskog narječja koje naziva „bosanskim“. Miroslav Kravar ističe:*“ Lako je moguće da su se u čakavskom dijelu Dalmacije susjedni ikavsko- štokavski govori zaleđa već u Kašićevo vrijeme osjećali, pa i označavali kao „bosanski“, iako je jezična razlika među njima i ikavsko-čakavskim kao „dalmatinskim“ bila tada kudikamo manja nego danas“* (Kravar, 1994:85).

Dijalekatska podloga koju Kašić predlaže i usvaja jest štokavska. To je prije svega odgovaralo potrebama stanovništva u kojem su čakavska govorna područja bila zahvaćena migracijama govornika štokavskog narječja. S obzirom da je hrvatska književnost u različitim krajevima ostvarivala čakavski, kajkavski i štokavski tip jezika, neki su pisci pisali na sva tri tipa ili su stvarali hibridne književne jezične tipove. Kako bi se izbjegle takve jezične tvorevine i omogućilo međusobno razumijevanje te započela standardizacija hrvatskog jezika,

bilo je potrebno izvršiti izbor općenitijeg tipa govora za književni jezik, koji se onda trebao obogaćivati ostalim govorima (Horvat, 1999:284). Upravo taj korak prema jezičnoj standardizaciji učinio je Bartol Kašić dajući prednost štokavskom (*bosanskom)* narječju, kojeg je upoznao kao najproširenije putujući kao misionar po Dubrovniku, Bosni i Slavoniji. Iako Kašić svoj jezik nigdje izričito ne naziva hrvatskim, već ga naziva *lingua illyrica, jezik slovinski, bosanski* i *dalmatinski*, očigledno je kako je njegov jezik hrvatski. U svojoj gramatici navodi *slovinski= illyricus*, a u rječniku: *Harvacchi= Sclavono, harvatski= sclavone, Harvat= Croato,* što upućuje kako su svi ovi nazivi za njega sinonimi (Horvat, 1999:275). Od mladenačke čakavsko- ikavske osnovice Kašićeve misli o književnom jeziku razvijale su se postupno s upoznavanjem narodnog govora iz više krajeva, što je uobličilo najjasnije poglede u jezično pitanje i misao o jedinstvenom književnom jeziku. Uočivši važnost štokavskog govora u širim okvirima „ilirskog jezika" Kašić je počeo svoje pisanje sve dosljednije stilizirati prema štokavsko- jekavskoj osnovici. Takav se jezični tip u ono vrijeme nazivao *bosanskim*, a potvrđivao se u dubrovačkim književnim djelima baroknog doba, npr. u Gundulića (Vončina, 1992:61).

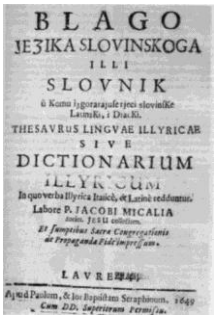
Bartol Kašić svojim je jezikoslovnim i leksikografskim radom izravno utjecao na leksikografa Jakova Mikalju, koji je pod njegovim vodstvom predavao gramatiku u isusovačkoj gimnaziji u Dubrovniku te iz prve ruke bio upoznat s Kašićevim idejama o hrvatskom jeziku.

5. Jakov Mikalja

Isusovac i leksikograf Jakov Mikalja rođen je 31. ožujka 1601.godine u obitelji hrvatskog podrijetla u mjestu Pještica na apeninskom poluotoku Gargano. Završivši osnovno, srednje i humanističko školovanje, 1628.godine u Rimu ulazi u isusovački novicijat. Nakon dvogodišnjeg novicijata odlazi u Dubrovnik, gdje predaje gramatiku u isusovačkoj gimnaziji pod vodstvom Bartola Kašića. Mikalja je bio iznimno predan svojem apostolskom pozivu te je čak pisao Generalu Reda moleći da ga pošalje u misije u Indiju, Etiopiju ili u one krajeve pod turskom okupacijom gdje se govori hrvatskim jezikom. 1633. Mikalja dolazi u Rim na studij teologije, a 1635. zaređen je za svećenika. Uvaživši njegovu molbu General Reda određuje Mikalju za misionara za katolike među Turcima u Temišvaru, gdje požrtvovno djeluje od 1637.do 1645.godine. Svečane zavjete položio je 29. lipnja 1643. u Temišvaru.

Potom u Loretu postaje ispovjednik hrvatskih hodočasnika. Tamo 1649. započinje tiskati svoj veliki hrvatsko-talijansko- latinski rječnik *Blago jezika slovinskoga ili slovnik*, a tiskanje dovršava u Anconi 1651.godine. Osim *Blaga* tiskano mu je još djelo *Bogoljubno razmiscgljanje od ocenascja Pokupgljeno iz kgniga Svetoga Tomme od Aquina Nauciteglja Anghjelskoga* (Požun, 1642.), zbornik raznih tekstova pretežno religiozne tematike koji je otkriven u Parizu u Bibliotheque Nationale i dugo vremena je bio nepoznat u našoj književnoj povijesti. Valentin Putanec tekstološkom je analizom dokazao da se radi o dotad nepoznatoj knjizi Jakova Mikalje.

5.1. Blago jezika slovinskoga ili slovnik u komu izgovaraju se r(i)ječi slovinske latinski i di(j)ački

BLAGO
JE3IKA SLOVINSKOGA
ILLI
SLOVNIK
THESAVRUS LINGVAE ILLYRICAE
SIVE
DICTIONARIUM
ILLYRICUM
Labore P. IACOBI MICALIA
LAVRETI

Slika 1. Naslovna strana Mikaljina *Blaga*

Uvidjevši štetu koju je katolička vjera pretrpjela u turskim krajevima zbog nedovoljnog broja svećenika, Mikalja se upušta u izradu rječnika koji je trebao pomoći studentima Loretskog kolegija, koji su se spremali za svećenički poziv i za misijska poslanstva u turske krajeve, u učenju hrvatskog jezika. Mikalja je rad na rječniku započeo za vrijeme boravka u Rimu 1636., a 1645. iz Temišvara donosi gotov tekst rječnika koji je ponudio Kongregaciji za širenje vjere i dobio odobrenje i financijska sredstva za tiskanje *Blaga jezika slovinskoga*. Tiskanje rječnika započelo je 1649. u Loretu, a završeno 1651. u Anconi te je tiskano u 1000 primjeraka. *Blago* sadrži hrvatski pravopis, *Gramatiku talijansku* i *Blago jezika slovinskoga ili slovnik*, tj. hrvatsko- talijansko- latinski rječnik. Dakle, riječ je o opsežnom jezičnom priručniku kojim je Mikalja nastojao ponuditi što iscrpniji izvor rječničkoga poklada hrvatskoga jezika 17.st.

Blago jezika slovinskoga rječnik je impozantna opsega s ukupno 928 stranica. Prvih 15 stranica su nepaginirane, a čine: 1. naslovnica, 3.-4. posveta kardinalima Zbora za širenje vjere, u kojoj objašnjava motive nastanka rječnika i namjenu, 5.-6.talijanski predgovor i

imprimatur, 7.-10. razmatranje o grafiji na latinskom i „attestatione“Rafaela Levakovića, 11.-14. tekst *Od ortohrafi(j)e jezika slovinskoga ili načina od pisan'ja,* 14.-15. hrvatski predgovor *Milomu pri(j)atelju i bratu koji štije ove knjige* i u kojem objašnjava motive sastavljanja rječnika, način skupljanja građe te upozorava na dijalektne razlike prostora kojem je rječnik namijenjen. Slijedi talijanska gramatika na 48 stranica, a rječnički dio, koji je složen na 864 stranice u maloj osmini, broji od 25 000 i 30 000 hrvatskih riječi (Gabrić-Bagarić, 2010:16).

5.2.O izvorima rječnika

Često se Mikaljin leksikografski rad povezuje s utjecajem Bartola Kašića i njegovih ideja o općem književnom jeziku i latiničkom slovopisu, koje je Mikalja imao priliku neposredno upoznati prilikom boravka u Dubrovniku i suradnje s Kašićem. Iako je izvore i podrijetlo rječničkog blaga u hrvatskih dopreporodnih leksikografa teže ustanoviti, jer autori starih rječnika o tome ne govore, ipak su kod Mikalje podatci iz njegove autobiografije neizostavni u njegovim rječničarskim rješenjima: od izbora građe do leksikografskog postupka.

O Mikaljinu leksikografskom radu nije bilo sustavnijih radova te se o njegovu *Blagu* vrlo malo znalo u povijesti hrvatske književnosti. Tu je važan doprinos radova Darije Gabrić- Bagarić, koja ističe kako je jedan od glavnih izvora *Blaga* za korpus hrvatskih riječi presudna bila suradnja s Bartolom Kašićem u Dubrovniku. Autorica ističe kako su se Mikalji na leksikografskoj razini nudili kao uzori *Dikcionar* Fausta Vrančića, sedmojezični *Dictionarium* Petra Lodereckera, Kašićev rukopisni rječnik, djela franjevačkih i dubrovačkih pisaca i Kašićev prijevod Biblije, Bandulavićev lekcionar *Pištole i evanđel'ja priko svega* godišta (1613.), koji je u Mikaljino vrijeme obvezatan na gotovo cijelom južnoslavenskom, ilirskom, prostoru. Mikalja je također kroz susrete s dubrovačkim građanima, putovanjima kroz južnoslavenske krajeve pri odlasku u Temišvar, kontaktima s bosanskim i dubrovačkim trgovcima i obrtnicima u Temišvarskoj koloniji razvijao svijest i poznavanje odlika narodnih govora, a njegova tvrdnja da je riječi skupljao „pitajući i druga i pri(j)atelja“ potvrda je pretpostavci da je dobar broj riječi ušao u rječnik neposredno iz živih govora. Osim suradnje s Kašićem, za razvoj i uobličavanje Mikaljinih ideja o slovopisu, grafijskoj reformi i tipu književnog jezika prikladnog za djelovanje u Iliriku, bio je i susret sa smederevskim biskupom Rafaelom Levakovićem, koji je naposljetku bio određen za cenzora Mikaljina *Blaga* (Gabrić- Bagarić, 2010:5,18).

Plodonosnu suradnju i jasnu povezanost između Kašića i Mikalje uočava i Horvat. Osim što im pripisuje zajednički rad na prijevodu i tiskanju gramatike Emanuela Alvaresa 1637. pod naslovom *Emmanuelis Alvari e Societate Jesu De institutione grammatica, pro Illyricis accomodata a patribus eiusdem Societatis. Libri tres.*, koju su neki pripisivali samo Mikalji, također ističe kako je Mikalja na temelju Kašićeva rukopisnog rječnika sastavljao svoj rječnik *Blago jezika slovinskog* proširivši ga latinskim stupcem (Horvat, 2012:176/177).

Simbolički naslov Mikaljina rječnika sugerira Mikaljinu svjesnost značaja njegova rječnika za hrvatski jezik, da u njemu skuplja i prikazuje svo rječničko izražajno blago hrvatskog jezika. Iako kronološki dolazi nakon Vrančićeva rječnika i Kašićeva rukopisnog rječnika te još niza drugih rukopisnih rječnika i konverzacijskih priručnika koji su bilježili hrvatske riječi, Mikaljinu *Blagu* pripada prvenstvo u povijesti hrvatske leksikografije jer je prvi višejezičnik s hrvatskom natukničkom stranom organiziranom kao u jednojezičniku (Gabrić-Bagarić, 2010:2). Bio je uzorom većini kasnijih hrvatskih rječnika ne samo po odabiru riječi, nego i po načinu bilježenja natuknica.

5.3. Leksikografski postupci i izbor leksičke građe

Mikaljin rječnik sastavljen je kako bi opisao hrvatski jezik, o čemu nam svjedoči odabir hrvatskog jezika kao polaznog stupca. Organizacija leksika u hrvatskom stupcu predstavlja Mikaljinu leksikografsku originalnost, jer tom leksikografskom postupku odgovara naziv *rječnički skup* te se prema načelima suvremene leksikografije djelomično može shvatiti kao rječnički članak, a elementi se nižu abecedno jedan ispod drugog. Natuknicu i sve što uz nju stoji Mikalja je pisao slovima običnog tipa, a isto tako je pisao i latinski stupac, dok je talijanska istovrijednica pisana kurzivom. Grafički ustroj rječničkog članka u *Blagu* izveden je tako da su natuknice grafički naznačene izvlačenjem retka, a status natuknice imale su i riječi vezane uz podznačenja natuknice i svrstane su abecedno ispod osnovne riječi. Natuknica ne mora biti jedna riječ i u *Blagu* su natuknice pretežno višečlane.

Vrste riječi koje uvjetno funkcioniraju kao natuknice	**Potvrde iz *Blaga***
Glagolski pridjevi	*bla3nen, boden,kamenovan,kraden,utli(utla,utlo)*
Prilozi	*u okolo,uvjek, najposlje, doçknie, do po dne*
Prijedlozi	*Kod, na, suproceh ,u3,*
Jedinice manje od riječi	*naj*
Prijedložno-padežne veze	*bez djedine, po Boſgjoj voglj, k jutru, kleknuti prid*

	kjem, k'livoj, s'klobukom na glavi,s' Boſgjom pomochju, u naſce dobba
Dvočlani nazivi	*kimmanje glavom, komad kruha,nakon konça,dighnuti korru, Boggu hvala, blagoſloviti trripe3u,kraglještvo nebesko,prilitti ulje*
Frazemi	*Bitti na pamet,bitti van sebe, kovac od 3li pjene3i,umro od ſtraha,u ruçi bitti komu, daleko od iſtine, datti rjec, datti se komu na vjerru*
Sintagme i rečenice	*bahat od noguh, sud od alabaſtra, balotta od miriſa, bob varen s korrom,Ki je vragh ta tvoja mahnitoſt, Ciniti ſve 3a ſvoju koriſt*

Tablica 2. Vrste riječi koje se pojavljuju u *Blagu* pored natuknice i uvjetno funkcioniraju kao natuknice

Abecediranje natuknica prema grafemu prouzročilo je razbijanje leksikografskih cjelina. U suvremenom se rječniku oblici nalaze u bloku gramatičke obradbe, ali zbog Mikaljine koncepcije abecediranja „slovo po slovo“ neki se natuknički oblici nalaze udaljeni i po nekoliko stranica od osnovne riječi. Mikaljino *Blago* ima i elemenata gramatičke obradbe, ali samo djelomično. Gramatičke odrednice nalazimo uz pridjeve i pridjevske zamjenice, a kod glagolskih su pridjeva pored kanonskog oblika u N.jednine m.r. upisani i nastavci za ženski i srednji rod. Glagoli su navedeni u infinitivu, a imenice u nominativu. Za razliku od hrvatskog stupca, riječi u latinskom dijelu navedene su s gramatičkim odrednicama (rod, vrsta riječi, tip sklonidbe i sprezanja) i popisom sinonima, a talijanski niz je sveden samo na navođenje istovrijednica. Za takav način obradbe Gabrić- Bagarić pretpostavlja da je Mikalja radio na temelju nekog latinskog rječnika i polazeći od toga gradio hrvatski stupac (Gabrić-Bagarić, 2010:20,22). Ta njezina pretpostavka dovodi u pitanje Horvatovu ideju da je Mikalja prepisao Kašićev rukopisni rječnik i samo dodao latinski stupac (Horvat, 2012:176). Vjerojatno je da je Mikalja imao u ruci Kašićev *Hrvatsko-talijanski rječnik* i da se njime poslužio u sastavljanju svog rječnika, ali odnos hrvatske i latinske strane pokazuje niz primjera u kojima je hrvatska natuknica nastala prevođenjem latinske riječi. Tako nalazimo primjere sintagmi i definicija u hrvatskom stupcu za objašnjenje nekog latinskog pojma, a i možemo pretpostaviti da su se pojavljivale i lakune koje je Mikalja popunjavao prevedenicama, novotvorenicama i prilagodbom tuđica.

U *Blagu* je određenje značenja natuknice izrečeno: *definicijom* (pr. darſgjatti s′ kjem god-*bitti od gnegove ſtrane,* diakon-*koji ima red od diakonata,* dighnuti slobodu-*u3eti komu slobodu,* dugh-*ſto tko ima datti,* huſtovina- *ogri3ine od slamme, al sjena,* naviſtiti- *dat na 3nanje,* itd.), *sinonimom* (pr.bunar-*puç,* nenapravgljen- *neureſen,* nepitom- *divji, neukrochjen,* koludrica-*dumna,* komar- *cilinkuſcja,* kruh- *hljeb,* cislo- *brojeniça, kraliſc,*

kruniça, urra- *vrjeme*, utroba-*çrjeva,* itd.), *upućivanjem* uvođenjem riječju *vidi*, kojom često povezuje grafijske varijante neke riječi i različite fonološke, oblične i tvorbene inačice (pr.*archipop*- vidi- *arhipop, arnaut*-vidi- *arbanaſin, bardo*- vidi- *brrido, cjarv*-vidi-*çrriv*, itd.) i *prijevodnom istovrijednicom*. Ponekad natuknici dodaje hiperonim ili denotat (pr.bukvica-*trava*, Auſtria- *3emglja,* kaloper- *trava,* karanfigl- *çvjet,* avignon- *grad u Provnçi,,* Korfu-*otok,* moſtar- *grad,* 3ubatac- *ribba,* itd.), a kao dopuna definiciji ili hiperonimu pojavljuju se parovi i nizovi istoznačnica ili bliskoznačnica, ponekad i raznodijalektnih, što je posve opravdano koncepcijom i namjenom *Blaga* kojim je Mikalja htio prezentirati leksičko bogatstvo i raznolikost hrvatskog jezika, za koji je karakterističan još uvijek narječno nejedinstven prostor (pr. *brasno- muka- mlivo, kolenda- popivkigna, hlib- kruh, koludrica-dumna, cislo-brojenica-kraliſc- krunica, hladenac-studenac-bunar, puç- vrjello, dekla-djevojka- slusgbenica, berma- kri3ma,* itd.).

Od elemenata suvremenog rječničkog članka, uočava se i postojanje *komentara*, koji se u Blagu nalazi uz zemljopisna imena, imena znamenitih građevina i uz znanstveno nazivlje (pr. bolkan, vulkan- otok *gorucchi bli3u Sicilie*, chjamaviati- *planine u Dalmatij*, Iber- *rieka u ſcpagni,* itd.). Pošto u *Blagu* nailazimo na brojne primjere uz natuknicu te na često napuštanje abecednog poretka u svrhu nastavljanja niza izvedenica osnovne natuknice, Gabrić-Bagarić podupire tvrdnju nekih autora o Mikaljinoj obradi leksičke građe postupkom *gnijezda*. Primjere koje navodi kao potvrdu su: *nalagati, očali, haran*, ali zaključuje kako su to uglavnom iznimke, a ne pravilo koje je dosljedno provedeno (Gabrić-Bagarić, 2010:31).

U Mikaljinoj leksikografskoj obradbi natuknica uočavaju se podudarnosti sa suvremenom obradbom rječničkog članka. Gabrić- Bagarić zaključuje kako je to potvrda Mikaljina samosvojnog leksikografskog pristupa i njegova rada koji nije kopija neke postojeće konvencije (Gabrić-Bagarić, 2010:31).

S obzirom na izbor leksičke građe koju je Mikalja unosio u svoj rječnik, indikacije od kud je crpio građu dostupne su već u samom Predgovoru, a i iz podataka o društveno-kulturnim i jezičnim okolnostima Mikaljna života i rada. Prodor tuđica romanskog podrijetla u hrvatski jezik, osobito u priobalju, već je do 16.stoljeća bio ustaljen, a modele prilagodbe preuzima i Mikalja. On u rječnik unosi posuđenice (tuđice i prilagođenice) kao jedan od načina popunjavanja hrvatskog stupca te je s obzirom na Mikaljino podrijetlo i boravak u dubrovačkoj sredini sasvim očekivano da unosi talijanizme u rječnik. Osim tuđica romanskog podrijetla uočavaju se posuđenice i tuđice iz drugih jezika: poljskog, češkog, mađarskog i

turskog. Iza talijanizama i romanizama, drugi po brojnosti su turcizmi, što također ilustrira izvanlingvističku stvarnost (turska okupacija) Mikaljina vremena, koja utječe na jezičnu praksu i Mikaljin izbor riječi za rječnik.

Leksičku analizu Mikaljina *Blaga jezika slovinskog* provela je Darija Gabrić-Bagarić, u kojoj je iscrpno opisala Mikaljin izbor leksičke građe, nazivlje općeg i specifičnog leksičkog fonda, a raščlanjujući pojedine skupine nazivlja pretpostavlja moguće Mikaljine izvore i lektiru (Gabrić-Bagarić,2010). Osim leksema iz područja svakodnevnog života, tj civilizacijskog leksika koji pokazuju sliku društvene sredine iz koje rječnik i njegov pisac potječu, u *Blagu* je i iznimno brojno stručno- znanstveno nazivlje. Uzevši u obzir namjenu rječnika i ciljanu publiku, a to su isusovački misionari i đaci kojima je potrebna što potpunija i sveobuhvatnija obaviještenost o jeziku i prilikama područja u koje idu na misije, opravdan je Mikaljin izbor „stručne" građe, ali i različito raspodijeljena brojčana zastupljenost pojedinih znanstvenih nazivlja. Gabrić-Bagarić navodi ova nazivlja koja svrstava u područje posebnog leksika, za koje potvrde nalazi u *Blagu*: nazivi znanosti i struka (pr. *filozofija*, *astrologija, matematika, alkimi(j)a, gramatika*, itd.), jezikoslovno nazivlje (*ortografija, slovo, slovnik, silaba, ime ganutivo*, itd.), književnoteorijsko nazivlje (*komedija, poezija, pistula, veras od pjesni,pisac, pjesnik*, itd.), religijsko i teološko nazivlje (*arhiſgjakan, apostol, akolitat, archipop,badgni dan,cislo, brojeniça ,koludriça,kruniça, incensir, mana,patriçe, poluvjerstvo*, itd.), glazbeno nazivlje (*bubagn, bubgnar, pjesan, gusle,çimbal,diple*, itd.), medicinsko nazivlje (*babba, babbiti, boghigne, bubba, kila, kihaviça ,oghnojen, nemocch velika, sciatika,* itd), fitonimi (*baz3ovina, alega, aneſg, bitva, bob, bokvica,boſgja travica brosſqua, jabuka divja, djetelina,odoljen,* itd.*)*, zoonimi (*bivo, blavor, divji paſac, golub, gomoglika, tele morsko, teliça, vrabaç*, itd), pomorsko nazivlje (*brodac, brodar, brodarina, brodarſki,bura,galia gusarska, gundula, gusar, scjajka, usjedratti ſe, jedro veliko,* itd.) rodbinsko nazivlje (*brat po materi, blizanci, pradid, otaç, jorriva ſgena diverova,seſtra od trechje babbe po matteri,, muſg,* itd), administrativno-pravno nazivlje (*branitegl, ciniti pravdu, ciniti be3akonito, ciniti ſvidocjanſtvo, kamatovati*itd.) i kulinarsko nazivlje (*bobna kaſcja, priganica od jaja, hlib, hladnetina, kaſcja od proſsa, kaviar, quas,* itd.) koje je ujedno i dio općeg leksika.

5.4. Mikaljin izbor grafijskih rješenja

Jezikoslovni i leksikografski rad Jakova Mikalje od iznimne je važnosti za proces standardizacije hrvatskog jezika u 17.stoljeću. Iako je to još uvijek predstandardno razdoblje, dakle grafijski, pravopisno i narječno neujednačeno, ipak su jezikoslovna rješenja ovoga razdoblja temeljna za ozbiljniji početak normiranja hrvatskog jezika. Na zasadama katoličke obnove, plodne dubrovačke književnosti i postojećih tiskanih i rukopisnih rječnika koji su bilježili hrvatske riječi, Jakov Mikalja piše *Blago jezika slovinskoga* uobličavajući svoje jezikoslovne, grafijske i leksikografske ideje u djelo za koje Radoslav Katičić piše: „ *Mikaljino Blago temeljan je prinos razvoju i standardizaciji hrvatskog jezika, sigurno ne manji nego Kašićeva gramatika"* (Katičić, 2013:115).

S problemom nepostojanja ujednačene grafije hrvatske latinice u 17.stoljeću nakon Bartola Kašića i Mikalja se tim sustavno pozabavio. O tome koliko je Mikalja bio zauzet reformom hrvatske grafije dokazuje Valentin Putanec istražujući tekstove koji potvrđuju Mikaljin interes oko tog pitanja (Putanec, 1985:200). Tekstove koje Putanec razmatra, a koji potvrđuju Mikaljina promišljanja i grafijske prijedloge i rješenja su:

1. Mikaljino pismo Kongregaciji prije polaska u Temišvar, 1636.g.,

2. susret s Rafaelom Levakovićem s kim se složio oko istosti „dubrovačkog" i „bosanskog" jezika,

3. zbornik *Bogoljubno razmišljanje od očenaša*, 1642.g.,

4. Mikaljino pismo tajniku Kongregacije Ingoliju, 1648.g.,

5. *Blago jezika slovinskog*.

U tekstu *Od ortografi(j)e jezika slovinskoga ili načina od pisan'ja* na početku *Blaga* Mikalja objašnjava svoj izbor grafijskih rješenja, jer je to preduvjet za služenje rječnikom, a te prijedloge objašnjava praktičnim razlozima: da se čovjek ne smućuje čitajući jedne i druge tekstove, hrvatske i latinske, odnosno talijanske. Unatoč naslovu, u tom tekstu nema nikakvih pravopisnih pravila. Mikalja svoj tip hrvatske latinice uobličava prema talijanskom modelu želeći postići da se vrijednost slova ne mijenja.

fonem	grafem		fonem	grafem
/c/	ç		**/ń/**	gn,gnj
/č/	C, ç, cj		**/r/** ̥	rri
/ć/	chj,cch,cchj		**/s/**	s,ſ
/3/	ghj		**/š/**	sc,scj, ſc, ſcj, ſci
/g/	g,gh,ggh		**/u/**	u,v
/i/	i		**/v/**	v,u
/j/	j,i		**/z/**	3, ſ
/k/	glj,gl,gli		**/ž/**	sg,sgj, ſg, ſgj, ſgi
/ļ/	k,c			

Tablica 3. Mikaljina grafijska rješenja u predgovoru Od ortografi(j)e

fonem	grafem		fonem	grafem
/ž/	sg, sgj,ſg, ſgj		**/k/**	k, c
/š/	sc,scj,sç,ſc,ſcj		**/l/** ̥	gl, glj, gli
/r / ̥	rri,er,ar		**/ń/**	gn, gnj
/c/	Ç, t, tz, 3		**/s/**	s, ſ, ſs
/č/	c, cj, ccj, c(s cediljom nadesno)		**/v/**	v, u
/ć/	Cch,chj,chi,cchj		**ʼ /3/**	ghj, g
/z/	3, ſ, z,s		**/kv/**	qu
/g/	g,gh		**/dz/**	z
/i/	i, y,		**ˇ /3/**	gj, g
/j/	j		**/ks/**	x

Tablica 4. Mikaljina grafijska rješenja ostvarena u rječniku

Kako je Mikalja ostvario ovaj grafemski sustav u *Blagu* svjedoče primjeri: fonem **/c/** bilježi na četiri načina, kao *ç* na početku riječi i u svim ostalim pozicijama (pr. *çviet,*

slaciça, çrjeva, kruniça), *t* (pr. *Galitia, regolitia), tz* (pr. *Saltzborg), 3* (pr. 3ihajucchi; za fonem **/č/** predlaže *c* na početku i kraju riječi, ispred suglasnika, ispred i, e (pr.*3locinaç, i3jamciti, cirak,ci3ma, ciſt)*, *c s cediljom nadesno* na početku i na kraju riječi, ispred suglasnika (pr. *clan, clovjek), cj* na početku riječi i ispred a, u (pr. *cjutti, cjudnovato, cjovjek crricjak,dan ſvecjani*), *ccj* (pr. *digna vodegnaccja, graccjati, guccjula, kaccja, ko3jaccje,kruſcka 3imgljaccja, majmuccja);* fonem **/ć/** bilježi na četiri načina trigramima kao *cch , chj, chi* i *cchj* (pr. *matarcicch, vechje, ma3cicch, od tiſsuchju, procchi, obechjati, obcchjati ſe*); za fonem **/ž/** predlaže kombinacije *sg, sgj,ſg, ſgj* (pr. *mosge, po bosgjoj vogli,bitti se s'orusgjem, sgeglno, ſgivot, darſgjava*) čime se udaljava od Kašićeva rješenja za /ž/; kombinacijama digrama i trigrama obilježava fonem **/š/**, kao *sc, sccj, sç, ſsc* i *ſcj* (pr. *siromascki, kruſcka,prasccje, prasctanje, sagrjeſcit, paſcja, alli joſcte*); za slogotvorno **/r/** predlaže *rri*, ali upotrebljava i *ar, er* kao i Kašić (*zvark, zvrrik, urra, rrighja, crriv, cjarv, bardo, brrido)*; fonem **/z/** bilježi kao *3(trica), ſ, z* i *s* (pr. *3avikanje, 3emglja, 3bor, Aſiſi,zahara, zodiak, zibib,),* fonem **/g/** bilježi grafemima *g* i *gh* (pr. *gavun, garkoſt, gherbav, prugh, proteghnuti, ghibaniçe)*; fonem **/s/** pronalazimo u tri varijante, kao *s,ſ* i *ſs* (pr.*stariça, apoſtol, arſenik, ulitti ulje u ſvichju, tiſsuchju)*; različito je obilježavanje fonema **/ļ/** i **/ń/**: u prvom slučaju Mikalja predlaže tri načina, kao *gl*, *glj* i *gli* (pr. *poboglscjanje, zemglja, lik od slavuglje, priateglieh, po vogli),* a fonem **/ń/** bilježi digrafima *gn* i *gnj* (pr. *knighe, ucignen, neçjegneno, pomamgnjenje)*; fonem **/ks/** bilježi grafemom *x*, ali uglavnom u toponimima (pr. *Xantina, Xenil)*; za fonem **/kv/** predlaže *qu* (pr. *tiquina ,çquoraç*); fonem **/i/** redovito bilježi kao *i*, a u nekim toponimima kao *y* (pr. *ispovidati, i3obanje, Yres, Ybeim*); fonem **/k/** pronalazimo bilježena redovno kao *k*, a ponegdje i kao *c* (pr. *kalabrica, kaloper, cipke, cimin*); fonem **/v/** redovito se javlja kao *v*, a u malom broju leksema kao *u* (pr. *vlaſt, voditi vojsku, 3aviati)*; za fonem **/j/** redovito je rješenje *j* (pr. *Jagagnaç, jagoda, svjet, vrijeme*); za fonem **/dz/** preuzet iz talijanskog jezika Mikalja predlaže grafem *z* dok fonem **/z/** bilježi uglavnom znakom *3 (trice*), ali ta razlika je nepotrebna jer naš fonološki inventar ne poznaje takav fonemski slijed. Fonem /**3**/ Mikalja obilježava troslovom *ghj* (pr. *righji, laghjica, ghjinac),* a fonem /**3**/ grafemom *g* i digramom *gj* (pr. *mugja, orologjo ,gjuberenje).*

Pri usporedbi Mikaljinih grafijskih prijedloga u predgovoru *Od ortografi(j) e* i konkretne provedbe zacrtanih načela u rječniku, uviđa se odstupanje od navedenog nacrta grafije. Kako je unosio građu u rječnik, Mikalja je uočavao neusklađenosti talijanske grafije i hrvatskog fonološkog sustava. Pokušao je riješiti problem i dalje radeći prema nacrtu talijanske grafije unoseći digrame i trigrame kao grafijska rješenja, ali je to dovelo do

kompliciranijih grafijskih rješenja koja odstupaju od Kašićeva pravopisnog načela *jedan znak za jedan glas,* koji je i danas dio hrvatskog standardnog jezika. Putanec zaključuje kako je jedino Kašićev kriterij ispravan i kako je on doveo do relativnog savršenstva koje danas imamo u našoj latinici (Putanec, 1985: 208). Mikalja se nije zabrinjavao zbog kompliciranih grafijskih rješenja za pojedine hrvatske foneme, podređujući hrvatsku latinicu talijanskoj. U *Blagu* nalazimo i primjere udvojenih suglasnika kojima je Mikalja vjerojatno označavao kratkoću sloga (pr. *buddem, tebbi, balotta, aleſandretta, ſseddam,bitti, menni*), a bilježenje naglasaka je nedosljedno provedeno (pr. *glás, blág, gòvorenie, bís*, *bràt, pogrúb*, itd.).

5.6. Izbor narječne osnovice i doprinos procesu hrvatske jezične standardizacije

Izbor narječne osnovice Mikalja objašnjava u središnjem dijelu talijanskog predgovornog teksta *„Ad benigno lettore“* te nasljedujući isusovačku koncepciju o izboru najproširenijeg narječja odlučuje se za ilirsko narječje, koje je najprikladnije da postane općim književnim jezikom, a to je za njega „jezik bosanski“. Iako *Blago* ne pokazuje govor nijednog jasno određenog područja, u građi prevladava štokavština ijekavskog izgovora. Pored štokavskih dubrovačkih riječi, Mikalja unosi i elemente čakavskog i kajkavskog narječja. Dijalektna raslojenost na leksičkoj razini očituje se unošenjem riječi tipičnih za dalmatinski krug, posuđenicama tipičnim za primorske govore, tuđicama iz talijanskog, turskog, mađarskog, češkog i poljskog jezika, unošenjem leksema tipičnih za kajkavske govore i uopće sjeverne hrvatske krajeve. S obzirom na utjecaj živog dubrovačkog govora 17.stoljeća i dubrovačko- dalmatinske književnosti, koja je nudila štokavsko- čakavsku stilizaciju jezika koji je Mikalja nazivao „bosanskim“, u *Blagu* Mikalja istodobno bilježi ikavske i jekavske oblike riječi , što je vidljivo na gotovo svakoj stranici rječnika. Pored toga, često sustavom *uputnica* navodi ikavsku natuknicu kao istoznačnicu za jekavski oblik, ili obratno, a ima i primjera gdje ikavski lik dolazi uz jekavski u istoj natuknici (pr. *bjelillo, vrjeme, svjet, bidan, çviet, çvjet, bjecva/ bicva, biſgjati* vidi *Bjeſgati*, itd.), dok su ekavizmi malobrojni.

Odabirom štokavštine ijekavskog izgovora Mikalja još jednom potvrđuje premoć štokavskog govora te postavlja temelje u procesu hrvatske jezične standardizacije kakva je konačno i ostvarena (Katičić, 2013:116). Iako se svojim grafijskim rješenjima udaljava od jednostavne grafijske koncepcije Bartola Kašića na kojoj počiva suvremeni hrvatski slovopis, u odabiru „bosanskog“ govora kao najopćenitijeg hrvatskog jezika Mikalja se potpuno slaže s Kašićem (Putanec, 1983:162).

Mnoge upisane riječi u *Blagu* imaju status prvopotvrđenice, prve rječničke potvrde ili hapaksa.Osim toga, izniman je i Mikaljin doprinos leksiku novotvorenicama. Neke novotvorene riječi ostaju hapaksi, neke preuzimaju mlađi leksikografi, a neke su u uporabi i danas, što svjedoči o ugledu Mikaljina *Blaga* u mlađih leksikografa i uopće u povijesti hrvatskoj leksikografije. Za doprinos hrvatskoj nazivoslovnoj baštini Gabrić-Bagarić navodi hrvatske nazive koje je Mikalja sam izveo: *umjetevnos, razdjelitelj, zvjezdoznanc, zvjezdoznanje, bogoslovstvo, vodič od djece- pedagog, razlika muška i ženska- spol* (Gabrić-Bagarić, 2010: 98).

Blago jezika slovinskog važan je prinos hrvatskoj sinonimici i frazeologiji, a unošenjem raznodijalektnih sinonima i frazeoloških sklopova *razvija se polivalentnost književnog jezika,njegova upotrebljivost u raznolikim životnim situacijama i time utemeljuje njegova standardizacija* (Katičić, 2013:115).

6. Juraj Habdelić

Isusovac, hrvatski književnik i najplodniji kajkavski pisac 17.st., jezikoslovac i prvi leksikograf u sjevernom dijelu Hrvatske, Juraj Habdelić, rođen je 17.travnja 1609. u mjestu Stare Čiče u Turopolju. Pohađao je isusovački kolegij u Zagrebu, a 1629. odlučuje postati isusovac te ulazi u isusovački novicijat u Beču. Studirao je filozofiju u Grazu od 1632. do 1635.g., a teologiju u Trnavi od 1639. do 1643. gdje je i zaređen za svećenika.Vrativši se u Hrvatsku predavao je u isusovačkim gimnazijama u Rijeci,Varaždinu i Zagrebu gdje je bio rektor isusovačkog kolegija i ravnatelj sjemeništa, propovjednik u crkvi sv.Marka i ispovjednik. Zagrebački kolegij, kojemu je Habdelić bio rektor od 1654.-1657. i od 1663.-1667.g., njegovim zalaganjem i materijalnom pomoći zagrebačkog kanonika i prepošta Nikole Dijaneševića podignut je na rang sveučilišta. Konačno je 1669.g. car i kralj Leopold I. Zagrebačkoj akademiji svečanom poveljom podijelio prava i povlastice koje su imale ostale isusovačke akademije i sveučilišta. Juraj Habdelić umro je 27.studenog 1678. u Zagrebu.

Pripisuje mu se više djela, ali je pouzdano autorstvo samo triju naslova. Najpoznatija su mu teološko- moralistička djela *Zercalo marijansko* (1662.) i *Pervi otca našega Adama greh* (1674.) te rječnik *Dictionar ili Réchi Szlovenske* (1670.) koji je napisao za potrebe škole.

Habdelić se smatra najznačajnijim kajkavskim piscem 17.stoljeća, a njegovim se književnim djelima uglavnom pridavalo više pažnje nego njegovom, opsegom nevelikom, rječniku.

6.1. *Dictionar ili Réchi Szlovenske*

DICTIONAR,
ili
Réchi Szlovenſzke zvexe-
ga ukúp zebrane, u red poſztau-
lyene, i Diachkemi zlahkotene
Trudom
JURJA HABDELICHA,
Maſnika Tovaruſtva Jeſuſevoga, na po-
moch napredka u Diachkom navuku Skol-
neh Mladenczeu Horvatſzkoga,
i Szlovenſzkoga Naroda.
ZDOPUSCHENYEM GORNYEH.
FORTISSIMA NOMEN DOMINI TURRIS
IHS
Stampano u Nemskom Gradczu, pri Odcztku
Widmanſtadiussa. M. DC. LXX.

Slika 2. Naslovna strana Habdelićeva *Dictionara*

Habdelićev je *Dictionar* prvi hrvatski kajkavski rječnik, a njime zauzima istaknuto mjesto u povijesti hrvatskog jezikoslovlja. Rječnik je hrvatsko- talijanski i pisan za školske potrebe, namijenjen da kao školski udžbenik za latinski jezik služi cijeloj sjevernoj Hrvatskoj. Ponajprije se to odnosilo na škole isusovačkih kolegija, budući da je Habdelić bio isusovac. Dikcionar je malog, džepnog formata. Tiskan je u Grazu 1670. i opsegom nije velik: broji oko 12 000 riječi na sveukupno 460 stranica. Na prvih šest stranica rječnika nalazi se posveta upućena potomcima glasovite plemićke obitelji Auersperg, koja je tada bila dobročinitelj isusovačkih kolegija u Zagrebu i Varaždinu. Na dnu svake stranice u desnom uglu nalazi se kustoda, tj. prva riječ ili slog naredne stranice. Habdelićev izraz *Slovenski* u naslovu rječnika zapravo je poekavljeni lik pridjeva *slovinski*, što znači jezik hrvatski (kajkavski). Na kraju rječnika, u *Appedixu* zabilježeni su: rimski kalendar, razne vrste brojeva, tablica množenja i na kraju ispravci. Brojevi su napisani arapskim brojkama kao glavnim brojevima i s točkom što bismo danas čitali kao redne brojeve. Nakon brojke slijedi zapis broja na hrvatskom jeziku, prijevod na latinski i još jedan zapis tog broja rimskim brojkama. Uz tablicu množenja brojeva do 100, koju Habdelić unosi pod naslovom: *Tabula na polehchiczu onem ki tesko rachune chine*, dodan je i tekst s uputama kako se služiti tablicom množenja. Na kraju

rječnika zabilježen je popis tiskarskih pogrešaka s ispravcima kao kod suvremenog rječnika pod latinskim naslovom *Errore sic emenda.*

Puni naziv Habdelićeva rječnika je *Dictionar ili Réchi Szlovenske zvexega ukup zebrane, u red postaulyene, i Diachkemi zlahkotene trudom Jurja Habdelicha, masnika Tovarustva Jesusevoga, na pomoch napredka u diachkom navuku skolneh mladenczeu horvatszkoga i szlovenszkoga naroda*. Iz naslova saznajemo glavne informacije o rječniku, o Habdelićevom stavu prema jeziku, o grafičkom izgledu rječničkog članka i namjeri s kojom je Habdelić pisao rječnik. Saznajemo kako je podloga leksičkom izboru kajkavsko narječje („*reči slovenske"*), riječi su *„zvekšega vkup zebrane"* što znači da je izbor mnogo oskudniji nego što bi mogao biti i „*u red postavljene*" odnosno upisane abecednim redom. Hrvatske natuknice su „*dijačkemi zlahkotene*" (tj. objašnjene latinskim riječima), a dio naslova „*na pomoć napredka u dijačkom navku školneh mladencov horvatskoga i slovenskoga naroda*" upućuje da *Dikcionar* nije zamišljen kao primarni udžbenik latinskoga jezika, već kao pomoćni priručnik (Vončina, 1988:274/275).

6.2. Grafija *Dikcionara* i Habdelićev izbor leksičke građe

Osim očiglednog i nezamjenjivog doprinosa isusovaca hrvatskom školstvu i obrazovanju, kulturi i znanosti, na određen način isusovci su pokrenuli i reformu latinice. Isusovačke su gimnazije i knjižnice bile iznimno važne za razvoj hrvatskog jezika i kulture. Kao i njegovi prethodnici i Habdelić se pišući svoja djela morao susresti s problemom neujednačenosti grafije hrvatske latinice. Gotovo svaki pisac imao je svoja grafijska rješenja, a oko ustavljivanja hrvatske latinice zauzimali su se već Bartol Kašić i Jakov Mikalja, a Habdelićeva grafijska rješenja ne razlikuju se mnogo od njegovih prethodnika.

fonem	**grafem**	**Primjeri iz rječnika**
/c/	cz	*pticza, otecz, czirkva*
/č/	ch	*orach, ruchnik, bich, nachin, chudno,*
/ć/	ch, x	*od∫zechi, bi∫ztrocha, bratich, dugocha, Szuncze gdaje nay vexa noch*
/đ/	gy	*angyel, hlagyenye, kalugyer, narangya*
/i/	i	*batrivo, biblija, biti*

/j/	i, j, y	*iablan,, iagoda, ki kupuje, boy, voyſzka*
/Í/	ly	*chaplya, volya*
/ń	ny, nj	*nyiva, kervarenye, chernjauka, ukorenjen, luk beli. cheſnjak*
/r/ ᵒ	er, r	*hergya,berz, beteg na ſzmert, brat*
/s/	ſ, ſz,sz,z	*Miſal, naperſnyak,apoſtolſzki, Auſtrianszki, szalo, biztro, brezkua*
/š/	s,ſſ,ſ, z	*sum vode, liſſay, kaſſa, pſenica , beteg zkazlyu*
/v/	v,u	*hergyau, godeno ureme,oſzovlyen*
/z/	ſ, ſz, z	*roſmarin, kaſzanye, goſzt nezvan,zver*
/ž/	ſ, ſz, s	*draſim,beſanye,* zemlya za ſzetvu,*dusína*
/t/	t, th, tt	*alat, beteg, bath, glavatt*

Tablica 5. Habdelićev grafijski sustav s primjerima iz *Dikcionara*

Dupliranje grafema bilo je već poznato u hrvatskoj latinici, ali Habdelić ne udvaja samoglasnička slova, već dužinu vokala prikazuje bilježenjem akcenata (pr.*zvér, púſcham, dabi Bóg dál, sír, trám,* itd.), ali nedosljedno.

O Habdelićevu izboru leksičke građe brojne su leksičke analize, što je razumljivo jer je riječ o prvom hrvatskom rječniku s kajkavskom stilizacijom. Pored leksema iz svakodnevnog života za koje Habdelić ponekad daje više specijaliziranih značenja (pr. kruh, Panus, is, m.//*zkvaſzom, prezkvaſza, pleſzniu, z- czukorom, pſenichni, jachmenj, proſzenj, szirchen, zpoſzey, dvakrat pechen, medven, pod pepelom pechen, ali pogacha, Z- maſlom pechen, Taborſzki, Haydinſzki*; mleko, Lac, tis, n.//*mleko kiſzelo, mleko ztepeno, mleko zjayczi, mleko na hladno zczukorom pripravlyeno, mleko pervo po porodu deteta, ali teleta, mlekom nadajati*; meso, Caro, nis, f.// *goveczko, ounovo, ouchinſzko, Ianyeche, kozleche, szvinſzko, duvje, prez koſzti, na rane mertvo, koſze na dalye razhaja, meſzo frigano*; bath, Clava, ae, f. // *bath dreveni, bath kralyevſzki, neki vele: ſzreber, ali ſzreber je pri mene mus ki poſteno nezna, bath ſeſztoper,* itd.) unosi i brojnu onomastičku građu(pr. *Milan, varas latinski; Praga, varsš cheski; Reka varas, Drava, Dunaj, Morje srednje, Morje cerno, Morje Czarigradſzko, Cheska zemlya, Polyſzka zemlya, Damask varas*, itd.).

Iako se rječnici ne smatraju opisnim materijalom okoline, ipak unošenje građe pojedinog leksičkog područja ukazuje na autorovu okupiranost s obzirom na okolnosti u

kojima živi i prilike s kojima se svakodnevno susreće. Kako bi približio sve što ga okružuje Habdelić u rječnik unosi obilje pojmova iz biljnog i životinjskog svijeta (pr. *anis. koper, artichoka, bezg, bob, brezkua, bukva, luk, detelya trava ,czitrona, chreſnya, dinya, lecha, lilia; bivol, chaplya, czokol, czuczek, delfin, diuji golub, diuji oſzel, drozd, elefant, guſzenica, guſzka, heber, czuk, kermek, kony, koza, medved,* itd.). *Dikcionar* također broji izvjestan broj leksema iz područja medicine (pr. *baba popukorezna, breja, chepicza opadanye, chrevo, chuba gorenya, chuba dolenya, czev noſna, derhtavecz, doyka, guba na telu, diuje meſzo, gliſzteni beteg, dihanye tesko od zaſganya plyuchi, ali piſzkutanye, kozicze, kervarenye, kervotok, loja pun,mahnitoſzt, maternicza, nemoch nagla, trepetanye ſzercza, treſzkavicza,* itd.).

Mijo Lončarić navodi leksičku analizu Marka Samardžije o zastupljenosti tuđica u *Dikcionaru* (Lončarić, 2012:229). Tuđice čine malen dio leksika Habdelićeva *Dikcionara* što pokazuje smjer leksičkog posuđivanja u hrvatskom jeziku 17.stoljeća. Habdelić tako bilježi *oblok* (hung.), *kepenek* (hung.), *varas* (hung.), *farba* (germ.), *frisko* (germ.), *tancz* (germ.), *taska* (germ.), *barber* (tal.), *fasian/ faʃian* (tal.) itd. Za razliku od Jakova Mikalje koji u svom *Blagu* donosi obilje prevedenica, prilagođenica i novotvorenica, Habdelić, kako pokazuje leksička analiza građe u *Dikcionaru*, nije sklon posuđivanju iz drugih jezika, a ni novotvorenicama. Slično Mikalji Habdelić u svoj rječnik unosi brojne sintagme, opise, definicije i frazeme.

Habdelić se kao kajkavac odlučuje za kajkavsku stilizaciju želeći da ona preuzme funkciju književnog jezika u cijelom sjevernom dijelu Hrvatske, tj. na prostoru između jezika *horvatskog* (=čakavskog) i *kranjskog* (=slovenskog). Habdelić je pod *slovenskim* podrazumijevao kajkavski jezik, a pod *hrvatskim* govor Hrvata južno od Kupe, odnosno čakavsko narječje.

Osim kajkavskih riječi, u *Dikcionaru* se javljaju i nekajkavske riječi, štokavsko-čakavske. Tako u rječniku istodobno pronalazimo kajkavske *dekla* i *deklica* koje bi značenjem odgovarale leksemima *divojka* i *divojčica*, istodobno *krich i vika, uz pes i pas, dan* i *den*, i sl. Pored uobičajenog i dosljedno provedenog ekavskog odraza jata (pr. *bel, belina, belanyek, beſanye, bled, den, mleko*, itd) Habdelić unosi i riječi s ikavskim refleksom jata (pr. *divojka, divojačka hiža, divojačka čistoća, divojačke čistoće mladenec, divojaštvo, divojčica*, itd.)

6.3. Leksikografska obrada *Dikcionara*

Dictionar ili reči slovenske je abecedni rječnik s hrvatskom natukničkom stranom, oblikovan tako da uz natuknicu bez primjera uporabe dolazi latinska istovrijednica. Natuknicu i sve što stoji uz nju Habdelić je pisao slovima običnog tipa, dok je talijanska istovrijednica pisana kurzivom.vlako je za stare hrvatske rječnike karakteristično bilo abecedno uvrštavanje leksičke građe, često su abecedni rječnici uz neku natuknicu postajali i pojmovni. Na nekim mjestima Habdelićev *Dikcionar* poprima obilježja pojmovnog rječnika, a nizanje riječi po pojmovnim grozdovima nije bilo nešto nepoznato u hrvatskoj leksikografiji. Određene natuknice leksikografe su navodile na zapisivanje drugih leksema čije značenje ili morfološki gledano pokazuje sličnosti, koje izlaze iz svijesti zapisivača, s prvotnim pojmom. Dosta je takvih primjera u Habdelićevu rječniku:

pravicza. Iuſtitia, a, f.→ naturalſzka, bosja, szvetſzka, czirkvena, czeſzarſzka, kralyevſzka, vſzeh narodov, varaska, plemeniteh lyudi, oſzebuyna koteroga, itd.

cheru. Vermis, is, m.→ ki halye zieda, ki knige grize, ki loze grize, ki pſsenichu grize, ki ſzteklo grize, ki ſzuilu prede, itd.

beteg. Infirmitas, tis, f.→Beteg na ⌈zmert, , Beteg ki⌈ze more zurachiti, Beteg o⌈ter, Beteg op⌈chin⌈zki, Beteg zkazlyiu, Beteg kotrigov, Beteg ⌈zuhi, itd.

Za razliku od latinske strane, hrvatska natuknička strana obiluje mnogobrojnim primjerima imeničkih spojeva što upućuje na leksičku raznovrsnost, na gramatičku i stilističku funkciju Habdelićeva leksika. Josip Vončina uspoređuje *Dikcionar* s rječnikom Fausta Vrančića i otkriva da se ne razlikuju samo po tome što prvi kajkavski rječnik polazi od hrvatskog leksičkog stanja nego donosi bitno obogaćenje. *Dikcionar* polazi dalje od samo navođenja i tumačenja natuknica, već stvara nizove dvočlanih i višečlanih izraza te se na taj način odvaja od uobičajenih jezičnih rječnika i približava enciklopedijskim rječnicima (Vončina, 1992:306).

Imenički spoj	**Primjer u rječniku**
Imenica+ prijedlog+ imenica	*kupel za pot, pech za kruh,boy na vode, brat po matere, breg nad morjem,chiga za igru*
Imenica+ pridjev	*beteg suhi, krava neplodna, boy konyanichki*
Pridjev+ imenica	*kriva priſzega, biskupzka palicza, chuvarna*

	komora
Imenica+ imenica	*sum vode*

Tablica 6. Imenički spojevi u *Dikcionaru*

Osim raznih imeničkih spojeva u Habdelićevu se rječniku potvrđuju brojne parafraze, opisi ili definicije mnogih riječi za koje u 17.stoljeću nije bilo kajkavskih naziva. Navodi mnoge primjere riječi koje se nisu mogle drugačije objasniti nego raznim svezama riječi koje čitatelju približavaju svijet koji Habdelić opisuje (pr. *halja zlatom tkana, lađe vuže debelo, črv ki halje zjeda, hiža u ke se jedava, lađe ali broda razbitje trpi*, itd.). Za neke hrvatske riječi Habdelić bilježi nekoliko latinskih natuknica (pr. *nevolya*→lat. *Miseria, ae, f., Calamitas, tis, f., Aerumna, ae, f.*; *beteg*→ lat. *Infirmitas, tis, f., Aegritudo, is, f., Imbecillitas. Adver⌈a valetudo*) ili pak natuknicu objašnjava opisom na latinskom (pr. *chuklya. →Memebrum aliqua ſui porte minutum, laſum, mutium; czprag→Operimentum equi pro ornamento ab Ephipio per dorſum ductum, alias phalera, arum, valtrapa, a, f.*, itd.)

Ono što najviše karakterizira Habdelićev leksikografski postupak je upravo unošenje cijelih fraza ili rečenica umjesto kanonskog oblika riječi. Kako bi odredio značenje neke natuknice, a ne pronalazeći kajkavski naziv, Habdelić je u rječnik unosio i frazeme. O vrstama frazema Habdelićeva *Dikcionara* piše Ljiljana Kolenić ekscerpirajući frazeme iz rječnika: *beteg na smert. Morbus lethalis, Bogi domovine. Dij Patrij, dajem na znanje. Significo, as, p.,glasovit, dobrog imena. Clarae famae, Clari Nominis, konec do konca. Finis, is, m., napol mertev. Semi mortuu*, itd. Kolenić u zapisivanju frazema vidi veliku prednost rječnika jer se tako upoznajemo ne samo s rječničkim blagom nego i s frazeologijom 17. stoljeća (Kolenić, 1998:87).

Što se tiče gramatičke obrade *Dikcionar* latinske imenice donosi u Nominativnim oblicima s oznakom roda i Genitivnim nastavkom(pr. *Oczet // Acetum, ti, n.*). Hrvatski pridjevi dolaze u muškom rodu jednine s oznakama za ženski i srednji rod, pr. *razduben, na, no.*

6.4. Značaj *Dikcionara* u povijesti hrvatske leksikografije

Unatoč nekim nedostacima, značenje Habdelićeva rječnika je veliko, jer je to prvi hrvatski rječnik kajkavske stilizacije. Iako mala opsega i uporabljivosti svedene uglavnom na kajkavsko govorno područje, *Dictionar ili reči slovenske* važan je prinos utemeljivanju leksikografije hrvatskog književnog jezika. Leksička građa koju je Habdelić unio u rječnik pokazuje Habdelićev stav prema jeziku, koji je bio otvoren utjecaju ostalih narječja. Kao školski rječnik *Dikcionar* se održao dugo godina u uporabi, što svjedoči o Habdelićevu doprinosu leksikografiji u vremenu kad, očigledno, nije bilo drugih izvora koji bi učenicima isusovačke gimnazije mogli pružiti solidan temelj za učenje talijanskog jezika. Iako je Habdelić nastojao oko izgrađivanja hrvatskog književnog jezika na osnovi kajkavske narječne stilizacije, što se nije ostvarilo zbog postojanja tradicionalne težnje prema mješovitu jeziku, činjenica je da je njegov rječnik poslužio mnogim kasnijim leksikografima u sastavljanju njihovih rječnika (Vončina, 1977:187). Slavonski je franjevac Matija Jakobović 1710.g. prilagodio Habdelićev *Dikcionar* štokavskom narječju i na temelju njega sastavio svoj hrvatsko- latinski rječnik. Habdelićevim su se rječnikom poslužili pavlin Ivan Belostonec u sastavljanju svojeg *Gazophyaciuma* (1740.) te isusovci Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić u priređivanju svojeg *Lexicona latinum* (1742.). *Dikcionar* je bio i jedan od izvora našega najopsežnijega starijeg rječnika *Rječosložja* (1801.) leksikografa Joakima Stullija.

7. Hrvatski književni jezik u 18.stoljeću

Rječnik je dokument o jeziku i o njegovoj upotrebi, svjedočanstvo njegova razvoja i odraz kulture, izobrazbe i razvoja društva i njegove ideologije (Sironić- Bonefačić, 1992:309).

Proces stiliziranja i normiranja hrvatskog jezičnog standarda na štokavskoj osnovici nastavlja se i u 18.stoljeću. Hrvatska književnost 18.stoljeća zahvaćena je općim tendencijama racionalizma, a u svim se hrvatskim krajevima javljaju prosvjetiteljski pisci. Književne teme namijenjene su većem krugu čitatelja nego u doba renesanse i baroka i cilj im je podizanje kulturne razine svih oblika narodnog života. Najčitanije i najpopularnije knjige su bile: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756.) Andrije Kačića Miošića, gdje se kronološki iznose glavni događaji iz prošlosti južnih Slavena i *Satir iliti divji čovik* (1762.) Matije Antuna Relkovića, koji u stihu opisuje slavonske običaje i kritizira loše moralne i gospodarske prilike u Slavoniji. Posebnu vrijednost u afirmaciji književnog jezika ima prijevod *Svetog Pisma staroga i novoga zakona* Matije Petra Katančića, jer je prijevod Biblije na vlastiti jezik važan u povijesti mnogih europskih naroda, pa tako i u jezičnoj povijesti hrvatskog naroda.

U prvoj polovici 18. stoljeća završavaju predstandardna razdoblja, a druga polovica prvo je razdoblje u razvoju hrvatskog standardnog jezika (Brozović,2008:74). Na Hrvatskom je jezičnom prostoru stanje kompleksno zbog postojanja dvaju iznadregionalnih jezika koji se samostalno razvijaju i pokazuju jasne konvergentne crte standardizacije: jezik utemeljen na zapadnoj novoštokavštini i jezik stiliziran na kajkavskoj osnovici kakav se upotrebljavao na sjeverozapadu Hrvatske. Iako je prednost kajkavskog jezika bila to što je zahvaćao općehrvatsko središte- Zagreb, kasnije se ta prostorna ograničenost pokazala kao nedostatak. Tako dolazi do napuštanja manjinskog kajkavskog pismenog jezika i prihvaćanjem štokavskog formira se i počinje standardizirati novoštokavski hrvatski pismeni jezik (ikavski i ijekavski), koji će od tada biti jedini i općehrvatski pismeni jezik (Brozović, 2008:86).

Iako se tijekom 18.stoljeća i u prvim desetljećima 19.stoljeća novoštokavština književno stilizira, taj jezik nije potpuno usklađen zbog mogućnosti izbora između štakavsko-šćakavskog i ikavsko- ijekavskog dvojstva. S obzirom na ugled Dubrovačkih pisaca koji su upotrebljavali štakavske oblike i na kompaktnost štakavskih govora prema šćakavskim, prevladala je štakavska komponenta jer je bila pogodnija za jezičnu standardizaciju. Ikavsko-ijekavsko dvojstvo je duže trajalo, ponekad se moglo pronaći i miješanje ikavskog i ijekavskog refleksa, ali ijekavska je komponenta snažnije prodirala u ikavske tekstove

18.stoljeća i postigla prestiž koji se i očitovao u gramatičkim i leksikografskim djelima (Moguš, 2009:144). U posljednim desetljećima 18.stoljeća sve više dolazi do ujednačavanja dubrovačko- slavonske grafije, a novoštokavski pismeni jezik u južnim pokrajinama uspješno zamjenjuje čakavske stilizacije književnog jezika. Grafijska podvojenost je tada još samo između dvaju hrvatskih jezičnih standarda: kajkavskog i štokavskog.

Ostvarenja dotadašnjih hrvatskih isusovačkih leksikografa bila su dobra podloga za još bolju obradu rječničke građe. Važan korak prema sinonimiji i frazeologiji već je bio napravio Jakov Mikalja u *Blagu jezika slovinskog* (1649./1651., Ancona), a još više su u svom leksikografskom radu doprinijeli Ardelio Della Bella trojezičnim rječnikom *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728., Mleci) u kojem je donio rječničku građu preuzetu iz dalmatinske i dubrovačke književnosti i Andrija Jambrešić nadopunivši rječnik svog subrata Franje Sušnika pod nazivom *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples* (1742., Zagreb). Isusovci su kroz cijelo vrijeme svog djelovanja u Zagrebu imali svoju tiskaru u kojoj je i tiskan Sušnik- Jambrešićev četverojezični rječnik. Svi rječnici isusovačkih leksikografa su jako slični u strukturi, jer su pisani kao cjeloviti jezični priručnici.

Pored isusovaca, u prosvjetnu, kulturnu, leksikografsku i gramatičarsku djelatnost uključeni su i pavlini i franjevci. Gramatičarska i leksikografska aktivnost ne zamire 16.kolovoza 1773. ukinućem Družbe Isusove, već se i dalje tiskaju gramatike i rječnici koji su, osim onih isusovačkih, doprinijeli razvoju hrvatskog književnog jezika. Druga polovica 18.stoljeća i prva polovica 19.stoljeća razdoblje je pojačane jezikoslovne djelatnosti. Pojavljuju se gramatike: *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* (1761.) Blaža Tadijanovića, *Nova slavonska i nimačka gramatika* (1767.) Matije Antuna Relkovića i *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* (1778.) fra Marijana Lanosovića, *Grammatica della lingua Illirica* (1808.) Franje Marija Appendinija, kojom se potvrđivao iznadregionalni karakter novoštokavskog pismenog jezika te *Nova ričoslovica ilirička* (1812.) Šime Starčevića. Tiskana su i dva su značajna rječnika: *Ričoslovnik* (1803.) Josipa Voltića i *Lexicon latino-italico-illyricum* (1801.) franjevca Joakima Stullija, koji je uređen prema slavonskoj grafiji uz obilje rječničkog blaga iz objavljenih djela dubrovačkih, dalmatinskih, bosanskih i slavonskih pisaca. Sva je ta jezikoslovna i gore spomenuta književna produkcija davala novoštokavštini priznat status nadregionalnog pismenog jezika, čija obilježja jedinstvenosti pretežu nad pokrajinskim razlikama.

7.1. Književni jezik kajkavske stilizacije

Kajkavski kao književni jezik na sjeverozapadu Hrvatske također je u procesu standardizacije. Kajkavština je u uporabi u školi, administraciji, njome se piše stručna i zabavna literatura. U ovom razdoblju još snažno djeluju idejne koncepcije ozaljskog književnog kruga te mnogi protureformatorski kajkavski pisci usvajaju tu koncepciju trodijalektne osnovice književnojezičnog hibrida pokušavajući s upostavom iznadregionalne uporabne norme i iznadregionalnog pismenog jezika (Moguš, 2009:145). Najistaknutija figura kajkavskog kruga u 17.stoljeću bio je isusovac Juraj Habdelić, a njegov *Dictionar* se još i u 18.stoljeću upotrebljavao u školama. Zbog istrošenosti trebalo je prirediti novi. Taj je posao započeo Franjo Sušnik, a dovršio Andrija Jambrešić tiskajući rječnik *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum, ab Andrea Jambressich, societatis Jesu sacoerdote, croata zagoriensa* (1742., Zagreb). Jambrešić je izjednačavao pojmove „hrvatski“ i „ilirski“ te je u rječnik unosio leksičku građu svih triju književnih stilizacija. Iako je većina hrvatskog leksičkog blaga kajkavska te je težište rječnika kajkavsko, koncepcija rječnika izrazito je tronarječna.

Tako se svaki književnojezični krug isticao svojim gramatičkim i leksikografskim djelima. Jugoistočnom krugu pripadaju Bartol Kašić, Jakov Mikalja i Ardelio Della Bella. U ozaljskom književnom krugu djeluju gramatičar Juraj Križanić i leksikograf Ivan Belostenec, dok se u kajkavskoj književnoj sredini ističu leksikografi Juraj Habdelić, Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić (Moguš, 1993: 143).

Jambrešić- Sušnikovim rječnikom zaokruženo je jedno plodno i dinamično razdoblje leksikografske djelatnosti Družbe Isusove i njihova doprinosa u standardizaciji hrvatskog jezika, koja nipošto nije završena tada, već samo stabilno postavljena u svoje temelje i usmjerena prema jezičnim vrijednostima na kojima i danas počiva hrvatski standardni jezik. Proces normiranja hrvatskog jezičnog standarda doseže svoj vrhunac u doba Hrvatskog narodnog preporoda (1835.- 1848.).

Možda su neki suvremenici nakon ukidanja Družbe Isusove godine 1773. očekivali da će ona zauvijek nestati. No, hrvatski je narod i dalje živio od duhovnih i kulturnih zasada isusovaca (Szabo, 1992:236).

8. Ardelio Della Bella

Ovaj talijanski isusovac, propovjednik, misionar, pisac i leksikograf, podrijetlom je iz stare talijanske obitelji iz Firenze, ali rođen je u Foggi 1655.g. Pohađa studij filozofije i prava u Napulju, a 1677.g. ulazi u Rimu u isusovački red. Nakon novicijata i studija retorike u Dubrovniku tri godine predaje latinski jezik i književnosti i govorništvo na isusovačkom kolegiju. Kasnije se vraća u Rim na studij na Gregorijanskom sveučilištu gdje mu je ponuđeno i mjesto profesora, ali njegovi dojmovi o dalmatinskim krajevima koje je zavolio i želja za misionarskim djelovanjem potakle su ga da zamoli generala Reda da ga pošalje za misionara u Dalmaciju i Dubrovnik. Njegova želja je uvažena i Della Bella se vraća u Dubrovnik 1694., gdje obavlja dužnost propovjednika i misionara, a od 1696. do 1702. bio je i rektor Dubrovačkog kolegija. U tom periodu dovršava zgradu kolegija i započinje izgradnju crkve sv.Ignacija. Također je bio misionar i u Splitu, a tijekom svojeg apostolskog djelovanja posjećuje biskupije duž cijele Dalmacije, od Cresa do Kotora, a povremeno i u Hercegovini. Njegov misionarski rad bio je veoma plodan, a Della Bella je u svojoj revnosti za duše i u ljubavi prema siromasima činio sve što je mogao, podnoseći često i teške prilike u krajevima gdje je držao misije. Doista se odlikovao kao vrstan govornik i propovjednik, sposoban taknuti i one najokorjelije. Posve se suživio s narodom među kojim je djelovao te svojim radom i zauzetošću zadužio hrvatsku kulturu (Korade, 1993:269). Preminuo je 3.prosinca 1737.g. u Splitu od posljedica moždanog udara, a vijest o njegovoj smrti odjeknula je u čitavoj Dalmaciji. Zadarski je nadbiskup dao urezati u bakar njegov lik s natpisom u čast svim njegovim zaslugama.

Della Bella nije bio samo propovjednik i misionar, nego i leksikograf. Tijekom svojeg misijskog rada u Hrvatskoj prikupljao je građu za svoj rječnik *Dizionario italiano-latino-ilirico,* koji je objavio 1728. u Veneciji. Taj rječnik obilježio je hrvatsku leksikografiju 18.stoljeća i neizostavan je u povijesti razvoja hrvatskog standardnog jezika.

8.1. *Dizionario italiano, latino, illirico*

Della Bellin rječnik zauzima istaknuto mjesto u povijesti hrvatske leksikografije i razvoja hrvatskog književnog i standardnog jezika. *Dizionario* je opsežan rječnik, koji kao i ostali isusovački rječnici funkcionira kao jezični priručnik, jer osim opsežne leksičke građe

sadrži i gramatiku ilirskog jezika. Nema sumnje da je Della Bella svojim jezikoslovnim i leksikografskim djelom na početku 18.stoljeća želio pružiti sve najpotrebnije onome koga zanima *lingua illirica*. Riječnik je trojezični (talijansko- latinsko- hrvatski) i napisan za buduće misionare u slavenskim zemljama, koji govore talijanski, kako bi im olakšao učenje hrvatskog jezika. Della Bella je svoj rječnik napisao još 1718. godine, ali je tiskan tek nakon 10 godina, 1728.godine u Veneciji.

Prvih 12 strana su nepaginirane, a odnose se na: naslovnu stranu s posvetom upravitelju Dalmacije Karlu Pisaniju, spominje se i gramatika, a na dnu stranice se nalazi impresum s podacima o mjestu i godini izdanja te o izdavaču; predgovor na latinskom jeziku naslovljen *Eccellenza* na dvije stranice teksta, zatim obraćanje čitatelju pod naslovom *El autore a chi legge* također na dvije stranice teksta; zatim slijedi katalog s popisom kratica autorskih citata književnih djela iz kojih je Della Bella crpio građu za hrvatski jezik; slijedi *NOI REFORMATORI Dello Studio di Padova,* kratki odlomak u kojem se govori o tiskanju rječnika. Autor još dodaje i *Avvertimenti*, upute o pisanju i značenju hrvatskih glasova te o naglašavanju pojedinih riječi. Prije samog rječnika, koji broji oko 30 000 riječi, umetnuta je gramatika *ilirskoga* jezika, kako Della Bella naziva hrvatski jezik. Gramatika se nalazi na 50 stranica teksta i podijeljena je u 19 poglavlja. Svako poglavlje ima svoj naslov i pripadajuće podnaslove. Na kraju rječnika nalazi se *Indeks latino, italicus*, tj. indeks latinskih riječi s uputnicom na riječ na talijanskom jeziku i ima zasebnu numeraciju (1.-177. str.) s oko 18 000 riječi.

8.2. Grafija i jezik u *Dizionaru*

Govoreći o grafiji u uvodnom dijelu pod naslovom *Avvertimenti Per poter leggere e ſcrivere con facilita le parole Illiriche ſcritte con caratteri Italiani*, Della Bella daje temeljit pregled slovopisnih rješenja pokazujući da su mu poznata i prihvatljiva i pojedina ćirilična slova. Nastavljajući utrtim putem svojih prethodnika i subraće, ponajprije Kašića i Mikalje, Della Bella nastoji slovopis učiniti što jednostavnijim, jednoznačnim i uskladiti grafijski sustav s fonološkim inventarom hrvatskog jezika.

fonem	**grafem**	**Primjeri iz rječnika**
/c/	z	*broitegliza, ra3loxniza, uresiteglica,*

		làjavaz, privelìka zjêna hrânee
/č/	c,cc, cj	*ponixiti celo, potlaccen, neobicjaj*
/ć/	ch, cchj, chj	*prighnuchje,chjuriliza,i3mecchjem, stvaar koja nije vecchje, djete i3varchi*
ʼ /3/	gh,ghj(dj)	*namighnutje, ograghjujem ſse, nagraghjuujem, potvardjen*
/g/	g,gh	*ugodan, Goſpoſtvo, oghgneno, naghij3dan,3godda neuffana*
/i/	i,ij,(j)	*praaſccije staddo, opippijvam,3akijvam*
/j/	j	*3vje3dnik,gorjetti, u jutro*
/ļ/	gl,glj(lj)	*podloxitegl, hvaagljen, imgljem, umilljen*
/ń/	gn(nj)	*potajno 3boregne,pogaſiti u3bugnenje*
/r/	ar	*potvardjen,ra3marſiti,necekano uſmartje, alli naſartanje*
/s/	s,ſ, ß	*srediti, pjèʃʃan jùtargna, spleſti koſſe*
/š/	ſcj,ſc,ss	*ni xensko , ni mùʃcko,priotiſcten, ſcjaroza,*
/u/	u	*urediti, u3imati, doseghnuti*
/v/	v, u	*obrattiti vapajom tkoga, vojvoditi, uuk*
/z/	3	*ra3draxiti ſe, i3met od puuka*
/ž/	x	*darxatti, xenski ures, ponixegne*

Tablica 7. Grafijski sustav u *Dizionaru* i primjeri uporabe

I u izboru narječne osnovice, Della Bella se ugleda na svoje prethodnike. Odabire ijekavsku štokavštinu, a jezik *Dizionara* naziva *bosanski* i *dubrovački*, jednako kao Kašić i Mikalja.

Della Bella je uočio važnost akcenata u hrvatskom jeziku te ih je pokušao sustavno razraditi. Razlikuje tri akcenta u hrvatskom jeziku: gravis, akut i cirkumfleks, a osnova njegove akcentuacije je štokavština i dubrovački govor. Pregled leksičke građe u *Dizionaru* pokazuje Della Bellinu dosljednost u bilježenju akcenata (pr. m*órski, mràmor, mùccena, stávni nâuh, rûcenje,bjêſniti, pómama*, itd.). Osim akcenata pronalaze se brojni primjeri udvojenih grafema za samoglasničke foneme (pr. *skratiti puut, hvaagljen, cjudeechi ſe, ljek*

cjuvajuuchi, tle poopecciti, itd.) i udvojenih grafema za konsonante (pr.*gorjetti, dobrottee, darxatti,abbajar,privisokka dubina, praaſccije staddo*, itd.) kojima je Della Bella izgledno označavao duljinu sloga.

8.3. Osobitost Della Bellinog leksikografskog postupka

Dizionario italiano, latino, illirico je abecedni rječnik s talijanskom natukničkom stranom, iza koje slijedi istovrijednica na latinskom jeziku te prijevod na hrvatski jezik. Rječnički korpus ima zasebnu numeraciju (1.-785.str.), a rječnički članak organiziran je dvostupačno. Natuknicu i sve što stoji uz nju Della Bella bilježi običnim tipom slova, dok je latinska istoznačnica pisana kurzivom.

Talijanske natuknice Della Bella često tumači dvočlanim i višečlanim izrazima, bez gramatičke obrade, a latinske dolaze s dosljedno provedenom gramatičkom obradom: imenice Della Bella donosi u Nominativnom obliku s oznakom roda i genitivnim nastavkom (pr. mineſtra, cibo noto. *Pulmentum, ti, n.,* modena nobile citta d' Italia. *Mutina, na, f.,* itd.), pridjevi dolaze u muškom rodu jednine s oznakama za ženski i srednji rod (pr. modeſto, che vive con modeſtia.*Modeſtus, ſtia, um.*, mondato. *Purgatus, ta, tum*., itd.), a glagoli su navedeni u infinitivu.

Hrvatske lekseme Della Bella unosi posljednje, što jasno pokazuje njegovu namjeru s kojom i za koga piše svoj rječnik. Novost Della Belline leksikografske koncepcije važne za hrvatski jezik ogleda se u njegovom pristupu bilježenja hrvatskih leksema. U rječnik unosi leksičku građu s navodima iz dubrovačkih i dalmatinskih pisaca 16. i 17. stoljeća (Ivan Gundulić, Džore Držić, Šiško Menčetić, Ignjat Đurđević, Petar Hektorović, itd.), obuhvaća oko četrdeset djela, a uz to donosi i riječi iz živoga govora. U predgovoru Della Bella objašnjava da su mu osnovni izvor za hrvatsku leksičku građu pisana književna djela na hrvatskom jeziku te da je upotrebu svih hrvatskih riječi mogao potkrijepiti citatom iz književnosti, ali to nije učinio zbog opsežnosti djela. Vladimir Horvat navodi da je Della Bellin uzor za unošenje citata i potvrda iz književnih djela bio *Vocablario degli Accademici della Crusca* (Firenza 1612.g. i još pet uzastopnih izdanja), prvi rječnik u povijesti leksikografije koji je značenje pojedinih riječi potvrđivao primjerima narodne i umjetne književnosti (Horvat, 2012:185).

U *Dizinariu* Della Bella nastoji dati što više srodnih izraza za potvrdu značenja riječi te ne navodi samo jedan stih ili dio stiha, nego i po više stihova, ponekad čak i više kitica, pr:

„Od pakgljene ofctree trubgljee

Ra3dira fe trubgna muukla

Da idu kleti, ghduhe najdubglje

Prosjedena propas pakla. Oſm.*"*(Della Bella, 2006:71).

„Ciſte noghe, i ſnjeefcjane

Obucchjamu ſnixna obuuva

Ku 3apesu po ſve ſtrane

Trak tanaban veexe, i cjuuva. Palm.“ (Della Bella, 2006:227).

Pored potvrda iz književnih djela, kojima je želio pružiti uvid u bogatu hrvatsku književnu baštinu, Della Bella u rječnik unosi frazeme i hrvatske narodne poslovice (pr. *A nà ſvjetu vidi occitto, dà nie niſctor vjekovitto, gnêe ſvi cini biahy dra3i, a kada sam 3druuxu tad vecchje pocijvam, Kolikrat govoril Goſpoje s'kiim na 3bor, tolikrat ſatvoru ki godi nera3bor, Ohaj ſe ſinko moj huude puſctenize voditti na ſtan tvoj,* itd.). Nesumnjivo je dio čuo iz živoga govora sredine u kojoj je radio i kretao se te tijekom svog misionarskog djelovanja duž dalmatinske obale. Time taj rječnik prikazuje frazeologiju i stilistiku hrvatskog jezika na početku 18.stoljeća.

Kako bi odredio značenje neke natuknice Della Bella unosi dvočlane i višečlane izraze pa tako pored talijanske natuknice i latinske istoznačnice, pronalazimo ove izraze kojima popunjava hrvatski prijevod:

Sveza riječi	**Primjeri iz rječnika**
Prijedložno- padežne veze	*i3met od puuka, goſpoja od Manſtjera, more be3 lukee, ljek 3a ſpavanje,voda od rjekee,srocenje ſuproch tkomu, kogn pod opravom,*

Dvočlani izrazi	*3godda neuffana, ra3um hitri, gljubexglivo pricekkanje, ugovorni dan, mamglive rijeci, sladak kus, miriſni korijen, stavni nauh, xenski ures, necekano uſmartje, divja pra3cina,svetkovati dan, hitro privarriti*
Frazemi	*od varha do dna,kakko vrjeme noſsi, drughi u vlaſti,ko voda ni3 rjeku, datti u ſvjetlos, dochi na pamet, ogagn vjekovitti, na vas glas, i3van ſebbee*
Sintagme i rečenice	*mamu glava pada odaſna, dubina nedohitna u moru, ureſiti tkoga naukom, da im dobra djella omar3nu,boleſno 3au3etje od rakka,gne ſvi cini biahy dra3i, tuj gnu poſtavi 3a majku*

Tablica 8. Sveze riječi iz hrvatskog prijevoda kojima Della Bella u *Dizionaru* određuje značenje talijanske natuknice

Ponekad Della Bella za neku talijansku natuknicu donosi više hrvatskih istoznačnica ili bliskoznačnica (pr. Acconciamente, aggraziamente//*Ureſno, skladno, uredno, naredno, poredno, u3orito, ljepo, gi3davo, kraſno, i3varſno, dijcno, ugljudno, ljeepim nacinom, ljeepim cinom*; Ad un tratto// *oni cjas, od maha, udiglje, bar3o, ureda, cjaſſom, uput, be3 karsmanja, ne zknechi,* itd.) što osobito pokazuje stilističku raznolikost hrvatskoga jezika.

Što se tiče izbora leksičke građe, o čemu Della Bella piše u predgovoru rječnika, osim brojnih potvrda iz književnih djela, u *Dizionaru* unosi i obilje specifičnog leksičkog fonda, a brojčana zastupljenost leksema pojedinog nazivlja ukazuje na moguće Della Belline izvore. Nives Sironić- Bonefačić navodi kako se Della Bella poslužio Mikaljinim rječničkim korpusom koji je proširio (Sironić-Bonefačić, 1992:314).

U rječniku pored leksema iz svakodnevnog života (pr. *3boorna targovina ili targh, prodavati, kupovati na 3borrnom targoviſctu, na pa3aru, pro3or, oblok, govedar, gradski proſtor, opekkar, tarxniza, kruchar, sjenokoſsje, kosidba, stacjun, pivniza, studenaz, kokoſcignak, pechnizza,* itd.) dosta su brojni leksemi iz biljnog i žviotinjskog svijeta (pr. *smokva, blitva, maslina, piskaviza, komorac, roſno 3elje, ceſvina, kaloſc, pecjurak, medogljuska, hvoja, jaſſen, 3vjet, 3oob, mrav, kokoſc, kvocka, pipliza, tukka, pjeteo, macka, slon, vuk, konj*, itd.), leksemi iz područja medicine (pr. *boleſno 3au3etje od rakka, boleſtan da ſarze pukne, ljek 3a ſpavanje, 3avarchi ſe djete, bedro, neplodan, slinna, karvotocje, sardoboglja, otvoritti tjelo, goljeno, chlindurra, ranna meſotrovniza,xugljatta alliti oxuugljena ranna, suuhi kaſcjagl,* itd.), rodbinsko nazivlje (pr. *kchi, paſtorka, sinovi, bli3anzi,*

sijn poſinovgljeni, ne3akogni ſijn, polubrat po ozzu, polubrat po matteri, brattuced, pobrattim, itd.), onomastička građa (pr. *Fjandra, Fjorenza, Francja, Fulign, Egipat, Galazia, Solin, Bergam, Toſkana,* itd.), pomorsko nazivlje (pr. *utopitti sidro, dno od brodda, celo od sidra, galia, vladalaz od korabglje, od galie, val, puccina, pokupgljenje mora, vagljanje od valovaa,* itd.), dosta brojno kulinarsko nazivlje (pr. *skorup mljeka, pogaccja, proſsenizza, upurak, priganiza od jaja, sopa, oslacizza od travee*, itd.) i religijsko i teološko nazivlje (pr. *opattiza,utemegli moju virru, svetkovati dan, bluudnos, bluudni grjech, putena poxuda, puteno prighnutje, sveeta piſma, limbo, sade nad pakao, krjepos, pjevati pieſmi Daviddove, ubrus od ottara,psovka prema Bogu, poluvjerska pſovka, Sveeto piſmo, redovnik, maali brat, va3meni dan, maala Goſpa, dan od poſta, Svemoguuchi,* itd.), što je i očekivano s obzirom da je Della Bella redovnik i da piše prvenstveno za talijanske misionare u Ilirskim krajevima.

9. Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić

Hrvatski leksikograf, jezikoslovac i isusovac Franjo Sušnik rođen je u Međimurju 25.studenog 1686.godine. Školovao se u Grazu i Judenburgu. Bio je profesor u gimnazijama u Varaždinu i Zagrebu gdje je predavao sintaksu i retoriku, a obavljao je i razne crkvene dužnosti u Osijeku i Pečuhu. Osim rada na *Lexicon latinumu,* na kojemu je radio zadnjih godina svoga života, izdao je i još jedno djelo- molitvenik *Put vu nebo* (1734., Zagreb). Umro je u Zagrebu 30.travnja 1686.godine. Vanino piše kako je Sušnik bio veoma radišan čovjek, a da ga je na pisanje rječnika nagnala prvenstveno ljubav prema domovini i školske potrebe mladih, s obzirom da Habdelićev rječnik nije više odgovarao potrebama novog doba (Vanino, 1942:179).

Hrvatski isusovac, leksikograf, pisac i jezikoslovac Andrija Jambrešić rođen je 20.rujna 1706. u Hrvatskom zagorju. Studirao je teologiju u Grazu, a nakon treće probacije u Judenburgu, od 1736. do 1739. predaje logiku, fiziku i metafiziku u Zagrebu. Bio je i profesorom moralne teologije i kanonskog prava u Zagrebu i Trnavi te profesor filozofije u Varaždinu, gdje je od 1753.-1757. obavljao različite dužnosti. Nakon završetka svog i Sušnikova rječnika i dalje je radio kao profesor moralne teologije, kanonskog prava i spekulativne teologije. Podaci o životu Andrije Jambrešića zaista su oskudni, a Vanino pretpostavlja da je Jambrešić umro u Varaždinu 13. ožujka 1758.godine. Osim rada na rječniku Franje Sušnika *Lexicon latinum* s kojim je kratko i surađivao, Jambrešić je napisao i objavio i druga djela: *Manductio ad croaticam orthographiam* (1732., Zagreb), u kojem

predlaže reformu grafije nekih kajkavskih glasova, i *Indeks vocum croaticarum et germanicarum cum brevi introductione ad linguam croaticam* (1738., Zagreb). Vanino mu pripisuje i autorstvo tumača anonimnih zakona Hrvatske pod naslovom: *Municipale Croatiae Jus, commentario illustratum Zagrabiae*, a Šafarik ga navodi kao autora *Syllabus vocabolarum Grammaticae Em.Alvari in Illyricam seu declinationum* (1726., Zagreb) koje neki pripisuju Jurju Habdeliću, a Vanino pretpostavlja da je to djelo Franje Sušnika (Šojat, 1992: VIII). Iako se *Lexicon latinum* isprva pripisivao samo Jambrešiću, kasnije se utvrdilo kako je rad na tom rječniku započeo Franjo Sušnik.

9.1. *Lexicon latinum*

ILLYRICA, GERMANICA,
ET HUNGARICA
LOCUPLES,
IN USUM POTISSIMUM
STUDIOSÆ IUVENTUTIS
DIGESTUM,
AB
ANDREA JAMBRESSICH,
SOCIETATIS JESU SACERDOTE,
CROATA ZAGORIENSI.

Slika 3. Naslovna strana *Lexicona*

Dvije godine nakon izlaska Belostenčeva rječnika, u Zagrebu je 1742. tiskan i drugi veliki kajkavski rječnik pod naslovom *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum, ab Andrea Jambressich, societatis jesu sacoerdote, croata zagoriensi.* Iz naslova rječnika očigledno je kako je riječ o četverojezičnom latinskom rječniku s prijevodom na ilirski, njemački i mađarski jezik, da je namijenjen „školskoj i učenoj mladeži“ te da ga je priredio Hrvat-Zagorac Andrija Jambrešić, svećenik Družbe Isusove. Rječnik ima 1068 stranica i broji oko 27 000 riječi.

Uz rječnički korpus dodan je *Index illyirico, sive, Croatico-Latinus*, organiziran abecedno u tri stupca, u kojem se hrvatske riječi upućuju na latinske natuknice.U indeksu na 72. stranice zabilježeno je oko 7 000 hrvatskih riječi. Nakon predgovora naslovljenog *Praefatio et Declaratio Operis* smješten je indeks pojmovnih gnijezda *Indiculus particularis nominum, quorum significationem quaere in corpore*. To je popis latinskih riječi koje pripadaju istaknutim leksičkim područjima: *Arborum, Avium, Piscium, Ad equi apparatum spectantium, Ad domum spectantium, Ad culinam pertinentium, Vestimentorum, Insectorum, Infirmitatum et morborum*. Slijede tekstovi *Nomina herbarum usitatiorum; De modo*

numerandi dies mensium, per nonas, idus et calendas; Tabula numeri i Orthographia. *Lexicon latinum* je latinski rječnik s latinskom natuknicom te su sva objašnjenja u obradi natuknica i svi predgovorni tekstovi pisani latinskim jezikom.

9.2. O autorstvu i izvorima rječnika

Četverojezični *Lexicon latinum* zauzima znatno mjesto u hrvatskoj leksikografiji 18.stoljeća, ali i u cjelokupnoj hrvatskoj kulturnoj baštini. Rječnik se obično naziva samo kao Jambrešićev *Lexicon latinum* i samo je Jambrešićevo ime otisnuto na naslovnoj strani. Iako Jambrešiću pripada veći udio u oblikovanju *Lexicona,* dokazano je autorstvo dvojice autora- Franji Sušniku i Andriji Jambrešiću.

Pitanje autorstva rječnika bilo je povodom čestim raspravama te su o autorstvu rječnika polemizirali Vladoje Dukat, koji je zastupao mišljenje kako je pravi autor *Lexicona* Jambrešić, i Franjo Fancev koji je smatrao da je autor Sušnik te da je Jambrešić samo priredio rječnik za tisak. Većina istraživača ipak ujedinjuje Dukatovo i Fancevljevo stajalište o autorstvu *Lexicona* pripisujući ga obojici- Sušniku i Jambrešiću (Šojat, 1992:VI). Jambrešić sebe ne naziva autorom rječnika, već se na naslovnoj strani *Lexicona* potpisuje kao priređivač, a u predgovoru spominje svog redovničkog subrata Franju Sušnika koji je započeo rad na rječniku na kojem je radio sve do smrti. Nakon Sušnikove smrti Jambrešić se prihvatio priređivanja rječnika za tisak te uvidjevši nedostatke unosi promjene i oblikuje rječnik u onaj oblik u kojem je on danas dostupan javnosti. S obzirom da je Jambrešić ispustio u naslovu ime Franje Sušnika, navodi nas na pitanje o stvarnom autorskom udjelu u obradi rječnika te dvojice isusovaca. Leksikografska istraživanja pokazuju kako je Jambrešić autor najvećeg dijela rječnika i da je zaslužan za njegov konačan izgled. Ne izostavlja se ni važan doprinos Franje Sušnika koji je taj rječnik započeo, u određenoj mjeri obradio i pripremio za tisak nekoliko početnih slova (Šojat, 1992: VII).

Prema Dukatu, glavno vrelo *Lexicona* za korpus latinskih natuknica bilo je jedno od izdanja Calepinusova rječnika, s prijevodom latinskih natuknica na hebrejski, grčki, njemački, španjolski, talijanski i francuski. Kao druge moguće leksikografske izvore Dukat navodi tri velika latinsko- njemačka rječnika Frisiusa, Dayspodiusa i Cellariusa koji su se upotrebljavali u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali zaključuje kako oni nisu bili glavni izvor njemačke leksičke građe (Šojat, 1992: IX). S. Žepić je dokazao kako je glavni izvor njemačke leksičke građe bio latinsko-njemački rječnik Adama Friedricha Kirscha, a glavni izvor za mađarski rječnički

fond, prema istraživanju Janosa Melicha, bio je *Dictionar Manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum,* koji je napisao Franjo Papai Pariz (Šojat, 1992:X).

Vladimir Horvat navodi kako je Sušnik sastavljao *Lexicon* služeći se Habdelićevim *Dikcionarom* (Horvat, 2012:186). Dukat zaključuje da su hrvatske riječi u osnovnom dijelu *Lexicona* djelomično preuzete iz Habdelićeva rječnika te da je glavnina prijevoda autorska, a Fancev tvrdi da je kao izvor hrvatske leksičke građe za *Lexicon* poslužio Mikaljin i Della Bellin rječnik, s čim se ne slaže Bocholt koji ističe kako je jedino Habdelićev rječnik poslužio za osnovni dio *Lexicona* (Šojat, 1992:X, XI).

9.3. Grafija i jezik u *Lexiconu*

Deset godina prije tiskanja *Lexicona* Jambrešić je izdao raspravu *Manductio ad croaticam orthographiam* u kojoj je pokušao dati prijedlog poboljšanja kajkavske grafije. Tu raspravu Jambrešić unosi u rječnik pod naslovom *Orthographia seu recta croatice (generali vocabulo illyrice, seu szlavonice) scribendi ratio.*

fonem	**grafem**	**Primjeri iz *Lexicona***
ž	ſ, s, s'	*poniſen,razdruſiti,*
š	s', ß, ſſ, ſs,	*varaßki,varaſs, jedno malo s'irje, sirſſe*
c	cz	*babicza, oſtricza,ladicza*
č	ch	*chetertom kolenu,cheta junachka, nochna poſzuda,rachenye jeſzti*
d	d	*dedov,pradeda,dneva meni, odrechi*
ǧ	dy	*popodyenye,zagvozdyam*
r,er	r	*terbuh, merzim, trava*
lj	lj	*pun veſzelja, oljar, zeljiche*
ļ	ly	*lyubicza,nakup ſpravlyam, rolyeſze y bolye napuhavati, lyutiti*
ń	ny	*zapianye, koſzt lubanye, konyi*
šč	ſch, sch, ſzty	*ki ſchite dela, schipavecz, korenye puſztyati*
šk	sk	*muska mala hiſichka, skolnik, prez*

		teskoche,skodliv, skornya
šp	ſp, sp	*spot, spion*
št	ſt, st	*oſtricza trava, strok, stakature-delavecz*
s	ſz, sz, z	*otajno meſzto, szina oddruſìti, odrizti*
sk	ſzk, szk, zk	*szkup, potfram ſzkup terham, ſenſzkoga, ſzkupchina*
sp	ſzp, szp, zp	*Szpletam, szretnoſzt, prilichno ſzpretno, kruh izpoſzej*
st	ſzt, szt, zt	*od ochinſztva odverchi, sztvar prihodna, ubregovitozt*
i	i,y(kao veznik	*mati, navadu imati,od koncza y zverhe, varas y meſzto puno*
z	z	*za jedno leto, zabluditi, merzim,*

Tablica 9. Grafijski sustav u hrvatskim riječima u *Lexiconu*

Hrvatski jezik u *Lexiconu* je književni kajkavski jezik, koji u 18.stoljeću pokazuje osobine naddijalektne funkcionalnosti i mnoge karakteristike standardnoga jezika. Ta se književna kajkavština oblikovala pod utjecajem drugih hrvatskih narječja i jezičnim utjecajem nekajkavskih književnih djela pa u *Lexiconu* pored kajkavskih nalazimo i dosta čakavskih i štokavskih jezičnih elemenata. Osnovicu kajkavskog književnog jezika prošlih stoljeća, u većini kajkavskih književnih ostvarenja, čini zagrebački urbani govor.

Iz Jambrešićeva teksta smještenog prije rječničkog korpusa pod naslovom *De natura accentuum* doznajemo kako je u *Leksikonu* zastupljen kajkavski vokalni sustav od šest fonema. Kajkavsko se *e* na ultimi označuje gravisom, ali označavanje tog glasa i gravisom i akutom nije u *Leksikonu* sustavno provedeno. Osnovna im je funkcija prozodijska – označuju dugi vokal u naglašenom slogu. Jambrešić znakom akuta u *Leksikonu* označuje uzlazni ton, a znakom gravisa i uzlazni i silazni ton. Njegova formulacija tonske prirode gravisa omogućuje veoma vjerojatnu pretpostavku o tzv. kajkavskom akutu i na ultimi, odnosno na jedinom slogu u riječi. Razlika između znakova (´) i (`) svodi se samo na njihovu distribuciju u označavanju nezadnjih i zadnjih naglašenih dugih slogova. Akcenatski znak koji se također pojavljuje u *Leksikonu* je cirkumfleks (^). Unatoč Jambrešićevoj konstelaciji o trostrukom refleksu jata, potvrde neekavskog refleksa prilično su rijetke. Ponekad se ikavski lik ostvaruje i u riječima s izrazito kajkavskim osobinama (*svituvane – savjetovanje*). Čakavski se jezični elementi u

kajkavskom književnom jeziku rjeđe pojavljuju nego štokavski. Neki od čakavizama koji se pojavljuju u *Lexiconu* su: *takojer* s. v. itidem, *crikva* s. v. fanum, *Vazam* s.v. Pascha, *zač* s.v. quare, *zal* s.v. matus, itd. Među nekajkavskim riječima ima i dosta turcizama (*bašča* - s. v. hortus, *čorba* – s. v. *jus, boja*- s.v. aeruca, *kašika* – s.v. cochelear, itd.), a od drugih dijalektalnih razlika prilično se često pojavljuje refleks *a* uz likove s tipičnim kajkavskim refleksom poluglasa, pr. *magla*, *megla*, i sl. (Šojat, 1992:XIX).

9.4. Leksikografska obrada *Lexicona*

Lexicon latinum opsežni je četverojezični abecedni rječnik s latinskim kao polaznim jezikom te hrvatskim, njemačkim i mađarskim kao ciljnim jezicima. Latinske su natuknice zabilježene s gramatičkim oznakama o paradigmi imenica i glagola, podatcima o obliku ženskog i srednjeg roda pridjevskih riječi, kraticama za vrstu riječi i pojedine oblike (pr. *Adv., Praep., Pron., Inf.*, itd.), kraticama za stilske ili strukovne oznake (pr. *Obsol., Antiq., Transl., Medic., Phil., Theol.*, i sl.) te je uz natuknicu zabilježeno i ime pisca u kojeg je riječ zabilježena, a njemački i mađarski prijevod latinske natuknice svedeni su samo na navođenje adekvatne istoznačnice ili bliskoznačnice. Različita se značenja pojedine latinske riječi izdvajaju u leksikografskom članku u potpodjeli pod rednim brojevima. Velika je vrijednost rječnika u detaljnoj razradi uporabe i značenja latinskih natuknica u različitim njihovim svezama s drugim riječima.

U hrvatski je prijevod uneseno više truda i izvanredno je bogat ekvivalentima za pojedina značenja, a kao i kod nekih prethodno promatranih isusovačkih rječnika i *Lexicon latinum* obiluje svezama riječi, sintagmama, frazemima, frazama i rečenicama. Uz hrvatske riječi nema gramatičkih oznaka. Imenice se navode u Nominativu jednine, pridjevske riječi u Nominativu množine muškog roda, osnovni je glagolski oblik zabilježen u prvom licu jednine prezenta, a u svezama riječi pojavljuju se i drugi glagolski oblici.

Sveza riječi	**Primjeri iz rječnika**
Prijedložno- padežne veze	*naivekſſi pod kralyem, po smrti otza, kitaracz po vuliczah,pri rukah imam, pod mojum oblaſztjum, pradedova tetcza po otczu*

Dvočlani izrazi	*koſzt lubanye, nochna poſzuda, pradedov otecz, peharni ſatul, otajno meſzto,cheta junachka, nakup ſpravlyam*
Frazemi	*pri pameti biti, vu dobrom glaſzu biti,*
Sintagme rečenice	*pregnanye za jedno godiſche, od koncza y zverhe k pochetkuſze; Človek od pravicze ali po praviczi najglasoviteji. Zarad ali od nepriatela poginal jeſzem. Chetvero vuglazta ravnina zverhu ſztupa.*

Tablica 10. Sveze riječi u hrvatskom prijevodu u *Lexiconu*

Lexicon latinum donosi bogat fond latinskih riječi, a osobitu vrijednost ima brojna onomastička građa ugarskih i ilirskih krajeva, jer je rječnik prvenstveno namijenjen Ilirima i Madžarima (pr. *Illyricum, Croatia, Dalmatia, Slavonia, Lica, Zagoria,Koranna, Tragurium, Senia, Kerka, Savus, Dravus, Mresnicza, Varasdinum, Unna, Dobra*, itd.). U *Leksikonu* ima i nekih nedostataka, primjerice neke naivne etimologije, pokoji netočan prijevod, sporadično nizanje latinskih riječi pod jednom natuknicom a ne i u njihovom abecednom redu (Šojat, 1992:XIV).

Iako su u *Lexiconu* kajkavski adekvati uspješno popunjavali prijevod latinskih natuknica, postojanje prevedenica i kovanica pokazuje kako autori ponekad nisu mogli pronaći domaći adekvat nekoj latinskoj riječi (pr. *belo- kostčak, kameno-rez, kameno- ter, vuro- delo, složno- govoritel,* i dr.). Neke su kovanice autori preuzimali iz starijih leksikografskih djela, ponajviše Della Belle, Vitezovića i Belostenca (pr. *mudroznanec/mudroznanac, sunco-staja,* i sl.).

Nakon Habdelićeva i Belostenčeva rječnika, *Lexicon latinum* je treći kajkavski rječnik tiskan dvije godine nakon Belostenčeva *Gazophylaciuma*. Po nekim procjenama Belostenčev rječnik ima oko 40 000 natuknica, dok *Lexicon* broji 27 000 latinskih natuknica. Iako *Lexicon* nije prvi višejezični rječnik, među višejezičnim rječnicima je najopsežniji.

10. Zaključak

Tema ovog diplomskog rada bila je *Isusovci u povijesti hrvatske leksikografije*. Plodna leksikografska djelatnost isusovaca dopreporodnog razdoblja iznimno je važan doprinos u procesima standardizacije hrvatskoga jezika, koji u 17. stoljeću jasnije očituje nedostatke zbog grafijske neujednačenosti hrvatske latinice i neodređenosti oko pitanja organske osnovice na kojoj će se početi izgrađivati moderni hrvatski jezični standard, a u 18.stoljeću novoštokavski se hrvatski pismeni jezik (ikavski i ijekavski) počinje standardizirati Upravo isusovci svojim rječnicima pokazuju svoj stav prema jeziku i vodeći se pedagoškim načelom jednostavnosti i jednoznačnosti donose uglavnom originalna grafijska rješenja te su tako njihovi rječnici putokazi prema ujednačavanju hrvatske grafije, izvor bogate hrvatske leksičke građe i pokazatelj smjera razvoja hrvatskog jezika na jednom, najproširenijem narječju. U radu se prikazuje leksikografski rad isusovaca Bartola Kašića, Jakova Mikalje, Jurja Habdelića, Ardelia Della Belle, Franje Sušnika i Andrije Jambrešića, koji su doprinijeli uobličavanju ideja o konačnom izgledu grafijskog sustava hrvatskog jezika, svojim leksikografskim postupcima i izborom leksičke građe bili uzorima mlađim hrvatskim leksikografima te izborom narječne osnovice pokazali stanje u hrvatskom jeziku i smjer u kojem bi se trebao razvijati.

Rječnik Bartola Kašića *Hrvatsko-talijanski rječnik*, koji je sve do 90.-ih godina 20.stoljeća ostao u rukopisu, prvi je u nizu cjelovitih hrvatskih rječnika s hrvatskom natukničkom stranom, a grafijskim sustavom koji je Kašić predlagao i konkretno u rječniku primijenio, postavio je temelje za ostvarenje pravopisnog načela *jedan znak za jedan glas*. Uočivši da je potrebno izvršiti izbor općenitijeg govora za književni jezik, Kašić daje prednost štokavskom (*bosanskom*) narječju.

Bartola Kašića u odabiru *bosanskog* govora kao najopćenitijeg hrvatskog jezika nasljeduje Jakov Mikalja u svojem *Blagu jezika slovinskoga* te tako potvrđuje temelje u procesu hrvatske jezične standardizacije na štokavskoj osnovi ijekavskog izgovora, kakva je konačno i ostvarena. Mikaljin je rječnik značajan doprinos hrvatskoj leksikografiji, jer je to prvi višejezični rječnik s hrvatskom natukničkom stranom obrađenom kao u jednojezičniku. Mikaljina su se grafijska rješenja pokazala kompliciranijima od Kašićevih, ali u pogledu

jezika Mikalja nasljeduje Kašića. Unošenjem novotvorenica, raznodijalektnih sinonima i frazeoloških sklopova Mikaljino *Blago* značajan je prikaz hrvatske sinonimije i frazeologije 17.stoljeća.

Kao i njegova redovnička subraća i Juraj Habdelić se priklanja isusovačkoj tezi o izboru jedne narječne stilizacije za osnovicu književnog jezika te se odlučuje za kajkavsku stilizaciju. Habdelićev *Dictionar ili rechi szlovenske* prvi je hrvatski rječnik kajkavske stilizacije te je u školama dugo bio u uporabi. Iako je Habdelić nastojao oko izgrađivanja književnog jezika na kajkavskoj osnovi, u rječnik unosi i štokavske i čakavske riječi što pokazuje njegov stav prema jeziku. *Dikcionar* je poslužio mnogim mlađim leksikografima u sastavljanju njihovih rječnika: Ivanu Belostenecu, Franji Sušniku i Andriji Jambrešiću te Joakimu Stulliju.

Ardelio Della Bella u *Dizionario italiano, latino illirico* odabire štokavsko narječje ijekavskog odraza jata te pokazuje u kojem smjeru bi trebao ići proces normiranja hrvatskoga jezika. Tako daje svoj doprinos razvoju hrvatskog standardnog jezika na štokavskoj osnovici. Iako njegov grafijski sustav ne odgovara u potpunosti hrvatskom jeziku, ipak su njegova nastojanja oko grafijskih rješenja vrijedan doprinos ustustavljivanju hrvatskog grafijskog sustava. Della Bellina je zasluga i to što je uvidio važnost akcenata u hrvatskom jeziku, koje dosljedno bilježi u svom rječniku, a to je utjecalo na kasnije autore gramatika hrvatskog jezika.

U skladu s težnjama mnogih starih hrvatskih pisaca te u cilju postizanja jedinstva hrvatskog književnog jezika, Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić su u svoj rječnik *Lexicon latinum* unosili mnoge nekajkavske riječi i nekajkavske jezične osobine. Iako je jezična osnovica njihova jezika kajkavska, koncepcija rječnika je izrazito tronarječna što je baština ozaljskog književnog kruga. Svojim oduševljenjem za svo izražajno bogatstvo hrvatskog jezika i prihvaćanjem leksika svih hrvatskih narječja Sušnik i Jambrešić se mogu uvjetno prepoznati pretečama narodnog preporoda.

11. LITERATURA

A) KNJIGE

1. Della Bella, A. *Instruzioni grammaticali della lingua Illirica, 1728./ Gramatičke pouke o ilirskom jeziku,* Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2006.
2. Della Bella, A. *Talijansko-latinsko-ilirski rječnik : kojemu prethodi nekoliko uputa za pisanje i lakše čitanje ilirskih riječi... / djelo oca Ardelija Della Belle*, Zagreb : Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2006.
3. Gačić, Milica. *Pisanje znanstvenih i stručnih radova*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.
4. Gabrić-Bagarić, Darija. *Na ishodištu hrvatske leksikografije: trojezični rječnik Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2010.
5. Guillermou, A. *Isusovci*, Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1992.
6. Habdelić, Juraj. *Dictionar ili rechi szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene,* Pretisak izdanja iz 1670., Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1989.
7. Horvat, Vladimir.*Bartol Kašić- otac hrvatskog jezikolovlja*, Filozofski fakultet Družbe Isusove, Hrvatski povijesni institut u Beču, Zagreb,1999.
8. Jelčić, Dubravko.*Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne*, Zagreb, 1997.
9. Kašić,Bartol. *Hrvatsko- talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom*, Kršćanska sadašnjost : Zavod za jezik IFF, Zagreb,1990.
10. Katičić, Radoslav. *Hrvatski jezik*, ŠK, Zagreb, 2013.
11. Kolenić, Ljiljana. *Riječ o riječima : iz hrvatske leksikologije i frazeologije 17. i 18. stoljeća*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Pedagoški fakultet, Osijek, 1998.
12. Kombol, Mihovil. *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1961.
13. Korade, M., Aleksić, M., Matoš, J. *Isusovci i hrvatska kultura*, Hrvatski povijesni institut u Beču, Zagreb, 1993.
14. Loyola, Ignacio. *Načela jezuita*, Mladost, Beograd, 1990.
15. Mikalja, Jakov. *Blago jezika slovinskoga illi Slovnik u komu izgorarajuse rjeci slovinske latinski i diacki = Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba*

Illyrica Italice & Latine redduntur. Zagreb : Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011 - sign. 801.3 /MIK/ b

16. Moguš, Milan.*Povijest hrvatskog književnog jezika*, 3. prošireno hrvatsko izd., Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2009.

17. Oraić Tolić, Dubravka. *Akademsko pismo : strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studentice i studente,* Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.

18. *Povijest 9: Počeci novog doba(16.stoljeće)*, hrvatsko izdanje, glavni urednik Ivo Goldstein, Biblioteka Jutarnjeg lista, 2009.

19. *Povijest hrvatskog jezika, knj 3: 17. i 18.stoljeće*, urednik Josip Bratulić, Croatica, Zagreb, 2013.

20. Samardžija, Marko. *Hrvatski kao povijesni jezik*, Zaprešić, 2006.

21. Samardžija, Marko. *Norme i normiranje hrvatskog standardnog jezika,* MH, Zg, 1999.

22. Sušnik, F., Jambrešić, A. *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum, ab Andrea Jambressich, societatis jesu sacoerdote, croata zagoriensi*, Zagreb, 1742.ž

23. Vince, Zlatko. *Putovima hrvatskog književnog jezika : lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Liber, Zagreb, 1978.

24. Vodnik, Branko. *Povijest hrvatske književnosti od humanizma do potkraj 18.stoljeća*, knj I., Zagreb, 1913.

25. Vončina, Josip. Jezična baština : lingvistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Split: Književni krug 1988.

B) ČLANCI

1. Antolović, Josip. *Otac Ardelio Della Bella(1655.-1737.) apostol Dalmacije,* Obnovljeni život, Vol. 42. No. 6., 1987, str 508.- 525.

2. Dukat, V. *Dubrovačko izdanje Della Bellina „Dizionarija*“, knj.237, Rad JAZU, 1929., str.235- 272.

3. Gabrić-Bagarić, Darija: *Dijalektna podloga rječnika "Blago jezika slovinskoga" (1649.-1651.) Jakova Mikalje*// Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. - 26 (2000.) ; str. 45-58.

4. Gabrić- Bagarić,D.*Leksička analiza Kašićeva Hrvatsko-talijanskog rječnika*, u B.Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom*, 1999.

5. Horvat, Vladimir. *Jakov Mikalja, isusovac-leksikograf 400. obljetnica rođenja (1601-1654) i 350. obljetnica tiskanja (1651) prvog hrvatskog rječnika Blago jezika slovinskoga* // Obnovljeni život. - 56 (2001), 4 ; str. 495-502

6. Horvat, Vladimir. *Jubileji hrvatskih leksikografa : Fausta Vrančića (1551-1617) i Jakova Mikalje (1601-1654)* // Kolo (1995). - 11 (2001[i.e. 2002]), 3 ; str. 377-402

7. Horvat,V. *Postignuća isusovačkih leksikografa dopreporodnog razdoblja*, Filologija Vol. No. 58, 2012., str 163.-189.

8. Horvat,V.Bartol Kašić kao leksikograf:Autor konverzacijskog priručnika i hrvatsko-talijanskog rječnika, u : B.Kašić, Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom, 1999.

9. Kolenić, Ljiljana: *Sinonimi u Mikaljinu rječniku* // Riječ : časopis za filologiju. - 7 (2001), 2 ; str. 28-33

10. Kolenić, Ljiljana. *Natuknica u Mikaljinu rječniku*. // Filologija : časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. 36-37 (2001) ; str. 279-290.

11. Kravar, Miroslav.“ *Kašićeva Gramatika: ilirički' jezik u školi katoličke reforme“, Život i djelo Bartola Kašića,* Zbornik radova, Zadar, 1994.

12. Lončarić, Mijo.*O proučavanju Habdelićeva Dictionara*, Filologija 58, Zagreb, 2012.

13. Putanec, Valentin. *Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije u hr.latinici*, Hrvatski dijalektološki zbornik, JAZU, knj 7, sv. 1.,Zg, 1985., str 199.-212.

14. Putanec, Valentin.*Raritet „Bogoljubno razmišljanje od očenaša“(Požun, 1642.) Jakova Mikalje,* 1983. u: Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 8-9(1982.-1983.), str. 127.- 195.

15. Sironić- Bonefačić, N., 1992. *Ardelio Della Bella i prvo izdanje njegova trojezičnog rječnika iz 1728.godine*, Rad HAZU, 446, 1-69.

16. Sironić- Bonefačić, N., 1992. *Prinos isusovaca Jakova Mikalje i Ardelia Della Belle razvoju hrvatske i talijanske leksikografije*// Isusovci u Hrvata : zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija „Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata“, urednik Vladimir Horvat, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove , Zagreb,1992.

17. Szabo, Agneza. *Hrvatska javnost 19.stoljeća i njezini odnosi prema isusovcima* u :*Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu, knj. 3, str. 236.

18. Šojat, Antun, Dodatak: *Latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski rječnik Franje Sušnika i Andrije Jambrešića*, Zagreb, 1992.

19. Vanino, M., 1937: *Ardelio Della Bella, vjersko-prosvjetni radnik dalmatinske Hrvatske*, Život 18/8, 311-320.str.

20. Vanino, M. *Uz dvjestogodišnjicu Sušnik- Jambrešićeva rječnika(1742.*), Obnovljeni život, Vol.23., no. 2., 1942., str 178.- 190.

21. Vončina, J. *Mjesto Habdelićeva rječnika u povijesti hrvatskog književnog jezika* u: Analize starih hrvatskih pisaca, Čakavski sabor, Split, 1977., str. 183.- 189.

22. Vončina, Josip: *Štokavizmi u djelima hrvatskih čakavskih i kajkavskih pisaca*, Hrvatski dijalektološki zbornik, JAZU, knj 7, sv. 1.,Zg, 1985., str 241.-254.

23. Vončina, Josip: *Jakov Mikalja u povijesti hrvatskoga književnog jezika* // Fluminensia : časopis za filološka istraživanja. - 4 (1992), 2 ; str. 59-66.

C) INTERNETSKI IZVORI

1. https://hr.wikipedia.org/wiki/Bartol_Ka%C5%A1i%C4%87 (17.09.2015.)
2. https://hr.wikipedia.org/wiki/Juraj_Habdeli%C4%87 (17.09.2015.)
3. https://hr.wikipedia.org/wiki/Ardelio_Della_Bella (3.10.2015.)
4. https://hr.wikipedia.org/wiki/Andrija_Jambre%C5%A1i%C4%87 (17.09.2015.)
5. https://hr.wikipedia.org/wiki/Jakov_Mikalja (20.09.2015.)
6. http://www.matica.hr/kolo/312/Djela%20Jurja%20Habdeli%C4%87a%20u%20Rje%C4%8Dniku%20hrvatskoga%20kajkavskoga%20knji%C5%BEevnog%20jezika/ (27.09.2015.)
7. http://dizbi.hazu.hr/?object=view&id=10988 (3.10.2015.)
8. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_barokna_knji%C5%BEevnost (16.09.2015.)
9. http://hr.wikipedia.org/wiki/Kongregacija_za_evangelizaciju_naroda (8.10.2015.)
10. http://www.matica.hr/vijenac/433/Hrvatski%20jezik%20normiran%20je%20u%2017.%20stolje%C4%87u%20/ (8.10.2015.)
11. http://hr.wikipedia.org/wiki/Kongregacija_za_evangelizaciju_naroda (7.10.2015.)